

MAJOR NÁNDOR

Jugoszlávia a második világháborúban

Miként történhetett, hogy abban a Jugoszláviában, amelyben az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján teljes volt a nemzeti széthúzás, és amelyet hadserege tizenkét napos háború után úgy adott fel, hogy egyetlen említésre méltó csatába sem bocsátkozott érte, következésképpen a külső támadás hatására széthullott, mégis kevéssel a széthullás után két tömeges felszabadító mozgalom is indult: egy királyi és egy kommunista, s mindkettő Jugoszlávia feltámasztását tűzte ki céljául? Miként történhetett, hogy noha a két felszabadító sereg kérelmelhetlen, kegyetlen beháborút vívott egymás ellen, a többszörös túlerőben levő megszálló és quisling haderőnek négy éven át mégsem sikerült egyik felkelő sereget sem letörnie, sőt az ország túlnyomó részének pacifikálása sem járt eredménnyel, a terror legszélsőségesebb alkalmazása ellenére sem? Miként történhetett, hogy a környező országok egyikében sem, sőt európai méretben sem kerekedtek olyan ütőképes, antifasiszta indíttatású fegyveres felszabadító mozgalmak, mint Jugoszláviában, Európa legsebezhetőbb, legingegatívabb országában?

Azaz volt még egy ország, ugyancsak a Balkánon, amelyben jelentős létszámú kettős fegyveres ellenállási mozgalom öltött formát, egy királyi és egy kommunista: Görögország. És olykor Görögországban is beháborút vívtak egymás ellen ezek a felszabadító seregek. A két országban azonban merőben más volt a felszabadító háborúk sorsa: Jugoszláviában 1944-ben a kommunista, Görögországban pedig 1945 elején a királyi felszabadító mozgalom kerekedett felül. Mi vezetett ehhez a végkifejlethez?

Ha sorra vesszük az 1940-es évek jugoszláviai fejleményeit, talán felsejlik belőlük a kérdéseinkre adódó válasz is.

Jugoszlávia még Sándor király életében, az 1930-as évek elején begyűrűző gazdasági világválság hatására távolodott el Franciaországtól, s nyitott – gazdasági és politikai tekintetben egyaránt – Németország fe-

lé. A válság sújtotta jugoszláviai mezőgazdaság terményeit csak Németország volt kész hosszú távon és kedvezményesen felvásárolni. Miután Franciaország a felemelkedő Németországgal szemben Olaszországhoz közeledett, Sándor király, aki nem bízott Olaszországban, politikailag is Németország felé nyitott.¹ Halála is azon a franciaországi útján érte utol, amelyre csak ímmel-ámmal indult, s amelytől már nem várt semmit.²

Pál régens herceg, aki 1934 után a kiskorú II. Péter király helyett uralkodott, sokáig élt külföldön. A szerbiai állapotoktól és politikától korántsem volt elragadtatva. A hagyományos franciabarát szerb politika helyett az angolbarát politikához kötődött. Jugoszláviát II. Péter nagykorúságáig meg akarta olyannak őrizni, amilyenek Sándor király hagyta a királyfira. Ezen mindenekelőtt a kvázi parlamentarizmussal leplezett diktatórikus államberendezést és az integrális jugoszlávság hivatalossá tett nemzeti ideológiáját értette.

1935-ben Milan Stojadinović bankár került a jugoszláv kormány élére, aki szerb nacionalista létére nemcsak az integrális jugoszlávságnak volt a rabja, hanem Hitler és Mussolini hatalmi rendszerét is nagyra tartotta. Amellett, hogy a korporációs államot Jugoszlávia számára is követendő példának tekintette, diktátori hajlamait sem rejtette véka alá. A Vladko Maček vezette horvát önállósodási mozgalmat olyképpen igyekezett letörni, hogy Horvátországot Jugoszlávián belül és kívül bekerítette, s izolálni akarta. „Szerbia Németországra támaszkodva... a markában tartja minden ellenfelét”, mármint a horvátokat az országon belül és a bolgárokat az országon kívül – jelentette ki magabiztosan Stojadinović.³ Az 1938-as választásokon azonban az egyesült ellenzék, amelynek a horvát Maček állt az élén, csaknem annyi szavazatot kapott, mint Stojadinović „államalkotó” pártja.

Pál régens herceg ezek után angliai sugallatra arra törekedett, hogy mielőbb kiegyezzen Mačekkel. Intő példa volt számára, hogy a Szudéta-vidék német megszállása után Szlovákia autonómiát kapott, midőn

¹ Sándor király fordulatának körülmekintő leírása: Branko PETRANOVIĆ: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit, Beograd, 1980. 164–165.

² A közfelfogás szerint Sándor királyt egy macedón komitácsi ölte meg Marseille-ben. Ormos Mária úgy tudja, hogy a gyilkossággal vádolt macedón már két évvel korábban meghalt, s a büntettet valójában egy horvát usztasa követte el, aki egy olaszországi usztasa táborból utazott a tett színhelyére. ORMOS Mária: Szarajevótól a Csendes-óceánig 1914–1945. In: ORMOS Mária–MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren, 1914–1945*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 365.

³ Dušan BILANDŽIĆ: *Hrvatska moderna povijest*. Golden Marketing, Zagreb, 1999. 101.

pedig Hitler lerohanta a megcsonkított Csehszlovákiát is, csak Szlovákia maradt fenn önálló, bár csatlós államként. Érdemes megjegyezni, hogy Ausztria megszállása óta a Német Birodalom Jugoszláviával szomszédos ország volt. A pillanat kedvezett a kiegyezésnek, hiszen Maček épp a régens herceg kezdeményezése idején bizonyosodott meg afelől, hogy Olaszország túlságosan nagy árat követelne Horvátország függetlenségének nemzetközi támogatásáért. Galeazzo Ciano gróf, olasz külügyminiszter elvárta volna, hogy Horvátország lépjen perszónalunióra Olaszországgal.⁴ Ezek után Maček előnyösebbnek látta, ha Jugoszlávián belül keres megoldást. Külföldi puhatolózásával természetesen nyomást gyakorolt a hazaiakra. Minthogy Milan Stojadinović alkalmatlan volt a kiegyezésre, azonkívül a kiegyezést árulásnak tekintette a jugoszláv eszmével szemben, Pál régens herceg 1939-ben leváltotta, s a színtelennek mutakozó Dragiša Cvetkovićot bízta meg kormányalakítással. A drámai hangulatokra érzékeny Stojadinović kijelentette, hogy a régens herceg hátba szúrta őt.

A herceg tehát azt várta el Cvetkovićtól, az új miniszterelnöktől, hogy mielőbb egyezzen ki a horvátokkal. A politikai elit cinikusai Cvetkovićot csupán Pál régens herceg kengyelfutójának nevezték. A Horvát Bán-ságról szóló Cvetković–Maček-féle egyezmény rekordidő alatt elkészült: hat nappal a második világháború kitörése előtt, 1939. augusztus 26-án írták alá, s kormányrendelettel tüstént életre is keltették. Vladko Maček ezek után miniszterelnök-helyettesként belépett a Cvetković-kormányba. A jugoszláv ellenzék azonban, amely Maček vezetésével kiváló eredményt ért el a korábbi parlamenti választáson, megorrolt Mačekre, amiért a horvát ügy érdekében még az ország demokratikus rendjének helyreállítása előtt lepaktált az udvarral.

Az államfő a horvát kiegyezéssel stabilizálni szándékozta Jugoszláviát, ám várákozása dacára a horvátok a Cvetković–Maček-egyezményt csak kezdetnek tekintették államiségük visszaállítása terén, ráadásul maga Maček is így nyilatkozott. A szélsőséges horvátok – közöttük az usztasák – egyenesen árulással vádolták Mačekot, amiért Horvátország számára nem függetlenséget követelt.⁵ Ezzel a mindaddig egységes horvátok

⁴ Maček „megbízottjai” 1938 végétől 1939 májusáig puhatolóztak Ciano gróf olasz külügyminiszternél. Ciano Olaszország teljes védelmét ígérte arra az esetre, ha Horvátország proklamálja Jugoszláviától való elszakadását, majd független államként konstituálódik, szövetséget köt Olaszországgal, végül perszónalunióra lép vele. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 137–138.; Ferdo ČULINOVIĆ: *Jugoslavija između dva rata, II tom*. Istorijski institut JAZU, Zagreb, 1961. 136–147.)

⁵ Lásd Branko PETRANOVIĆ: i. m. 146–147.

a világháború első napjaiban megosztottak lettek. Maček pedig, megkezdett művével – miként később kiderült – elkötelezte magát a horvátkérdés királyi Jugoszláviában történő megoldása mellett.

A szerbiai politikai elit azonban nem a horvátok megosztottságára és Maček elkötelezettségére figyelt fel, hanem arra, hogy a horvátokat az a megoldás sem elégítette ki, amelyet ők – szerb szempontból – túlzottnak, alaptalannak, elfogadhatatlannak tartottak. Tüstént Nagy-Szerbia határainak kijelölését követelték. A szlovének is igényt tartottak viszont a maguk autonómiájára, a moszlimok is autonómiát sürgettek Bosznia-Hercegovinának, amelynek egy része – sajnálatukra – máris a Horvát Bánsághoz került.

Világos volt: a Horvát Bánság létrejötté azt az igényt váltotta ki a többi jugoszláviai nemzet és etnikum körében, hogy a Jugoszláv Királyságot nemzeti, illetve etnikai alapon szervezzék újra. Pál ekkor már tudhatta, hogy Jugoszláviát nehéz lesz az integrális jugoszlávság szellemében fenntartania. Még a Horvát Bánságról szóló kormányrendeletet sem merte a jugoszláv parlament ítélőszéke elé vinni. A parlamentet feloszlattatta, s 1941 áprilisáig többé ki sem tűzte a választást. A helyzet afféle diktatórikus provizóriumra emlékeztetett. A szerbség mindenesetre elérte, hogy a Cvetković-kormány egy újabb autonómia létesítésére vonatkozó kormányrendeletet is előkészítsen. Ez az autonómia hat bánságot foglalt volna magában Szerb Földek néven, s a macedón Szkopje lett volna a fővárosa. A tervezet fiókban maradt, feltehetőleg azért, mert további éles megosztást okozott volna: a szerbek jelentős része kevésnek, a többi népesség viszont túlzottnak tekintette volna.⁶

A bomlasztó nemzeti széthúzást azonban újabb, még nagyobb gond tetézte. 1940 tavaszán ugyanis Németország megszállta Dániát, Norvégiát, Belgiumot, Hollandiát, majd Franciaország nagyobbik felét, s Henri Philippe Pétain marsall vezetésével meghagyott egy csatlós kis Franciaországot. Az angol katonaságot Dunkerque-nél kiűzte az európai kontinensről. Már csak egyedül Anglia állt fegyverben Németországgal szemben, de pusztán a tengereken, a kontinensen kívül. A jugoszláviai politikai elitnek az volt a legnagyobb gondja, vajon Hitler kitart-e ko-

⁶ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 106. – Pál régens herceg nem volt híve annak, hogy Jugoszlávián belül – harmadik bánságként – létrehozzák Nagy-Szerbiát. Elképzelése szerint a Drávai Bánságnak Szlovén Bánsággá kellett volna átalakulnia. Boszniának azt a részét viszont, amely kívül rekedt a Horvát Bánságon, egyesíteni kellett volna Montenegróval, s ezáltal létrejött volna a harmadik bánság. A Szerb Földek elnevezésű bánság csak a Bosznia-Hercegovinától és Montenegrótól keletre eső területeket ölelte volna fel. Pál kiemelte, hogy így Jugoszláviát két pravoszláv többségű és két katolikus többségű bánság alkotná. (Mihailo STANIŠIĆ: *Ekspanzionizam Hrvata i rastrojstvo Srba*. Javno preduzeće Službeni list, Beograd, 1999. 119.)

rábbi fogadkozása mellett, hogy a Balkánon meg kell őrizni a békét, vagy ez csak színlelés volt. Vajon Nyugat-Európa leigázása után a Balkán kerül-e sorra?

Egy ideig úgy látszott, hogy Hitler Anglia inváziójára készül. 1940 augusztusában és szeptemberében szakadatlanul bombáztatta a szigetországot. A légháborúban azonban alulmaradt. Azután sokáig, csaknem az év egész második felében olybá tűnt, mintha tépelődne. Mintha nem szívesen háborúzott volna Anglia ellen. Nyilvánosan békét ajánlott fel a szigetországnak. Anglia ugyancsak nyilvánosan visszautasította az ajánlatot. Hitler viszont nem látta, mi haszna származhatna Németországnak abból, ha elfoglalná a szigetországot. Attól tartott, ha partra szállna is Angliában, nagy gonddal járna az utánpótlás. És még ha el foglalná is a szigetországot, Anglia Kanadából is folytathatná a háborút Németország ellen. Hitlert leginkább az aggasztotta, vajon Anglia összeomlása esetén melyik állam kaparintaná meg az angol gyarmatokat, s milyen baj származhatna abból Németországra. Hiszen ő a vichyi Franciaországot is részben azért hagyta egzisztálni, hogy gazdája legyen a francia gyarmatoknak és a francia flottának. Ráadásul Anglia földrajzilag nem volt az útjában ahhoz, hogy létrehozza a nagy német birodalmat. Beérte volna azzal, ha Anglia békekötésre kényszerül.

1940. szeptember 27-én Olaszország, Japán és Németország megkötötte a háromhatalmi egyezményt, amelyet azonban kész volt négyhatalmi egyezményre változtatni, amennyiben a Szovjetunió is csatlakozik hozzá.

Molotov szovjet külügyminiszter 1940 november derekán két napot tanácskozott Berlinben, s kifejtette, hogy a Szovjetunió szeretné, ha közreműködése fejében elismernék a balkáni, nemkülönben a törökországi tengerszorosok térségére és Finnországra vonatkozó érdekelttségét. Többi igényével – Sztálin fogalmazta meg őket – Molotov egyelőre elő sem hozakodott. Hitler úgy látta, hogy a szovjet aspirációk durván keresztezik a német érdekeket, és döntő lépésre szánta el magát: 1940. december 21-én elrendelte a Szovjetunió elleni hadműveletek előkészítését. Jómaga is, vezérkara is úgy ítélte meg, hogy Németországnak legfeljebb fél évre lesz szüksége ahhoz, hogy a Szovjetuniót térdre kényserítse.⁷ 1941 tavaszára tervezték a támadást.

A Szovjetunió elleni háborút megelőzően Hitlernek két dolgot kellett tisztáznia: mi legyen a Németország és Oroszország közé szorult kis országokkal, s marad-e a béke a Balkán térségében? A „köztes országok”

⁷ DIÓSZEGI István: A háború csapdájában. *Rubicon*, 1999. Első különszám. 16.; ORMOS Mária: Hitler háborúja. *Rubicon*, 1999/5–6. 9.

– Magyarország, Románia és Szlovákia – 1940 novemberében egymással versenyezve egy hét leforgása alatt csatlakoztak a háromhatalmi szerződéshez. Hitler azt akarta, hogy Jugoszlávia is mielőbb csatlakozzon hozzá. Úgy képzelte, ezzel elvetné a Balkán gondját; mentesülne attól, hogy a Balkánra időt pazaroljon.

Ekkor azonban váratlan fordulat történt. Olaszország, mit sem törődve Hitler óhajával, hogy a Balkánon meg kell őrizni a békét, 1940. október 28-án megtámadta Görögországot. Az olasz agresszió viszont okot adott Angliának a beavatkozásra. 1939-ben ugyanis Anglia nemcsak Lengyelország, hanem Görögország függetlenségét is garantálta. Másnap Anglia megszállta Kréta szigetét. Csakhamar angol hadihajók jelentek meg Szaloniki kikötőjében. A görög kormány szárazföldi támaszpontokat adott az angol expedíciós seregnek. A görögök angol támogatással már 1940. november 3-án ellentámadásba lendültek, s kiszorították hazájukból az olaszokat. Hovatovább decemberben már az olasz kézen levő Albánia jelentős részét is elfoglalták.⁸ Így hát az angolok ismét jelen voltak az európai kontinensen. Azt rebesgették, hogy újfent felállítják az első világháborúban jól bevált szaloniki frontot. Sőt, ha lehet, a Duna vonalánál vetik meg a lábukat.

Hitler még mindig úgy gondolta: ha megnyerné magának Jugoszláviát, akkor Görögországot egy Románián és Bulgárián át, 1941 tavaszára időzített kisebb támadással is pacifikálhatná, miközben az angolokat ismét kiszorítaná az európai kontinensről. Bízott abban, hogy Jugoszláviát balkáni hátvédjévé változtathatja. Most már hajlandó volt nagyobb engedményt is tenni, ha az ország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez. Emellett nem volt rest azzal is megszarolni Pál régens herceget, hogy a csatlakozás megvédené Jugoszláviát a szomszédok, nevezetesen Olaszország, Bulgária és Magyarország aspirációi ellen. Hitler fokozta a nyomást Pál régens hercegre is, a jugoszláv kormányra is, meg a jugoszláv hadseregre is.

Pál régens herceg tisztában volt vele: ha Franciaországnak jelentős angol sereg közreműködése mellett sem sikerült visszavernie a német támadást, akkor erre Jugoszlávia sokkal kevésbé alkalmas. Az angolok arra biztatták, ne csatlakozzon a háromhatalmi szerződéshez, de akkora anyagi és katonai támogatást sem kínáltak fel neki, mint amekkorát Franciaországnak nyújtottak. Akkortájt az angoloknak mindössze 50 000 főnyi expedíciós katonaságuk állomásozott Görögország észa-

⁸ ORMOS Mária: *Szarajevótól a Csendes-óceánig 1914–1945.* i. m. 428.

ki részén.⁹ Világosan kirajzolódott, hogy Churchill emberei különösebb lelkifurdalás nélkül törekednének arra, hogy Anglia a görög és a délszláv nép véráldozata árán ismét megvethesse a lábát a kontinensen.

Pál és a Cvetković–Maček-kormány azon töprengett, miként lehetne kimaradni a háborúból. Miként lehetne Jugoszláviát semleges országgént megőrizni. A diplomáciai tárgyalások során Hitler megbízottjai hajlandónak mutatkoztak arra, hogy garantálják Jugoszlávia kikötéseit: azt, hogy ne kelljen katonai támogatást nyújtania Németországnak, és megmaradjon területi épsége és szuverenitása. A politikai elit horvátországi és szlovéniai része – maga Maček is – azt sugallta Pál régens hercegnek, hogy ilyen körülmények között írassa alá a háromhatalmi egyezményt.

Támogatta ezt a szerbiai politikai és katonai elit nem kis része is, bár egy másik része hagyományosan németellenes volt. A jugoszláv tábornoki karban például – amely csaknem kivétel nélkül szerbekből állt – három áramlat volt érzékelhető. Az első Petar Kostić tábornok, vezérkari főnök képviselte, aki rangrejtve Athénbe küldte megbízottját, s az angol vezérkar felhatalmazott tisztjétől hét gondosan megfogalmazott kérdésre kért kimerítő választ, amelynek alapján a számításba jövő támogatás fokát kívánta megállapítani.¹⁰ A választ Kostić nem találta szívdérítőnek. Minthogy pragmatikus ember volt, ezért is fért össze Pál régens herceggel, jobb híján elfogadhatónak találta azt a megoldást, amelyre a diplomaták Hitlernél jutottak. Kész volt csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez. Más áramlatot képviselt Milan Nedić hadseregtábornok, korábbi hadügyminiszter, aki nem pragmatikus, hanem elvi okokból csatlakozott volna a tengelyhatalmakhoz. Abból kiindulva, hogy Hitler nyugton hagyná a Balkánt, ha Anglia nem készülne épp a Balkánon új frontot nyitni Németország ellen, Nedić tábornok szerint Jugoszláviának el kellett volna foglalnia Szaloniki kikötőjét, s meg kellett volna akadályoznia, hogy Anglia háborút hozzon a Balkánra.¹¹ Ez már nem volt semleges álláspont, és az angolbarát Pál régens herceg idejében félreállította Nedić tábornokot. A tábornoki karban egy harmadik áramlat is volt, az anglofileké, akiknek Dušan Simović hadseregtábornok, a légierők parancsnoka volt a legkiemelkedőbb képviselőjük. Simović tá-

⁹ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 182.

¹⁰ Petar Kostić tábornok előzetes megállapodás alapján Milisav Perišić őrnagyot küldte Athénbe, hogy az angol és a görög vezérkar megbízottjaitól választ kapjon hét kérdésre. Perišić őrnagy a háború után részletes nyilatkozatot adott küldetéséről. (Ferdo ČULINOVIC: i. m. 186–189.)

¹¹ Đorđe PERIĆ: Stučaj generala Nedića. *Novo vreme*, 1941. július 13. 3.; Uő: Kako je general Simović gurnuo Jugoslaviju u rat. *Novo vreme*, 1941. augusztus 24. 4.

bornok, amikor Pál régens herceg a csatlakozás ügyében kikérte a véleményét, elveszítette az önuralmát. Azt mondta, amennyiben a kormány csatlakozna a háromhatalmi egyezményhez, nem csodálkozna, ha a légierők bombát dobának a királyi palotára.¹² Pál régens herceg – nem úgy, mint Nedić tábornok esetében – semmit sem tett Simović tábornok ellen.

A régens akkor távolodott el az angoloktól, amikor megbízottjaik arra igyekeztek rávenni, hogy a jugoszláv hadsereg támadja hátba az Albániába befészkelte olasz katonaságot, majd a görög hadsereggel egyesülve folytassák Németország ellen a háborút. Pál elrettent a felrémlő következményektől. Bízott benne, hogy a háborút végül majd az angolok nyerik meg, s természetesnek találta volna, ha Jugoszlávia egy későbbi, már kedvezőbb időpontban fegyvert ragad Németország ellen. Egyfolytában azon gyötrődött, mekkora áldozatot kellene Jugoszláviának hoznia, ha tüstént részt kellene vennie a küszöbönálló háborúban. Akkor már Winston Churchill angol miniszterelnök személy szerint is minden eszközt felhasznált, hogy Jugoszláviát hadrendbe állítsa Anglia mellett. Churchill például 1941. március 22-én azt táviratozta Dragiša Cvetković miniszterelnöknek: Németországot meg lehetne állítani, ha Jugoszlávia és Törökország Görögország mellé állna, és ha igénybe venné Nagy-Britannia támogatását.¹³ Csakhamar kiderült azonban, hogy Churchill buzgalmának nem volt már semmi alapja.

Midőn 1941. március 25-én Cvetković miniszterelnök Bécsben aláírta a háromhatalmi egyezményt, Németország három függelékben, amelyből kettőt titkosított, valóban garantálta Jugoszlávia feltételeinek teljesítését. Ráadásul tett egy különös ígéretet is. Az első függelék szerint a balkáni országhatárok véglegesítése során – ez volt az ígéret – Jugoszlávia Szaloniki városával és kikötőjével kijáratot kapott volna az Égei-tengerre. Ezzel teljesült volna Szerbia évszázados álma. A második szerint Németország tiszteletben tartotta volna Jugoszlávia szuverenitását és területi integritását; területét csapatok és hadianyag szállítására nem vette volna igénybe. A harmadik szerint sem Németország, sem Olaszország nem várta volna el Jugoszláviától, hogy katonai támogatást nyújt neki háború esetén.¹⁴ Pál régens herceg úgy látta, hogy ily módon a csat-

¹² Branko PETRANOVIĆ: i. m. 175.

¹³ Uo. 175.

¹⁴ Uo. 174. – Érdekes, hogy Čulinović úgy tudja, Szaloniki kikötőjét nem a németek, hanem az olaszok ígérték Jugoszláviának. (Ferdo ČULINOVIC: i. m. II. k. 173., 192.) Miként az első világháborúban Oroszország nyugat felé, az Adriai-tenger irányába igyekezett Szerbiát terelni, a második világháborúban Olaszország épp ellenkezőleg, kelet felé, az Égei-tenger irányába igyekezett Jugoszláviát átírányítani.

lakozás ellenére – vagy annak köszönve – nagyjából sikerülhet megőriznie Jugoszlávia semlegességét. Talán átmenetileg, talán ideig-óráig. Aki időt nyer, olykor az életét menti meg vele. Nincs rá adat, hogy tisztában volt-e vele: Hitlerrel szövetségre lépni és semlegesnek maradni csak afféle fából vaskarika lehet.

Alig száradt meg a tinta a papíron, Dušan Simović tábornok, angolbarát tiszteklél karöltve, puccsot hajtott végre. A puccsra virradó napon, 1941. március 27-én Szerbia-szerte nagy antifasiszta tüntetések voltak. „Inkább háborút, mintsem paktumot!”, „Inkább sírba, s nem rabságba!” – harsogták a feltüzelt tüntetők. Az eseményekben jelentős szerep jutott az angol titkosszolgálatnak is. Akadnak történészek, akik szerint az angolok ezt a puccsot már 1940-ben megszervezték, csak az alkalmas pillanatra vártak, hogy végrehajthassák.¹⁵ Az angolok nyilvánvalóan rájátszottak a szerbiai hadsereg összeesküvésekben gazdag hagyományaira. Simović tábornok lemondatta a Cvetković–Maček-kormányt, menesztette Pál régens herceget, a kiskorú királyfit nagykorúsította, sőt egy hamisított kiáltványt is beolvastatott a rádióban, amelyben II. Péter király a puccsot is, Simović tábornok kormányalakítását is jóváhagyta. Nyugaton az eseményeket üdvrivalgással fogadták. Churchill lelkendezve zengte, hogy Jugoszlávia végre rátalált „saját lelkére”!¹⁶ Még Franklin Delano Roosevelt amerikai elnök is nyilvánosan kifejezte elismerését.

Simović tábornok azonban a hatalom birtokában már visszahőkölt a beláthatatlan háborútól, amely az országra zúdult volna, ha anglofil politikára vált át. Azt gondolta, még mindig elkerülheti a háborút. Eszé ágában sem volt a görögökhöz csatlakozva bárkire fegyvert emelni, miként Churchill elvárta volna tőle. Ezután már csak kapkodott. A belgrá-

¹⁵ Erre vonatkozólag Milan St. Protić több angol okmányból frappáns részleteket idéz. (Milan St. Protić: *Uspom i pad srpske ideje*. Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Beograd, 1994. 271–275.) Jovan Marjanović szerint Ronald Campbell belgrádi angol követ 1940. július 25-én rejtjeles táviratban jelentette az angol külügyminisztériumnak, hogy elkészült egy puccs terve. A jelentés a brit kormány követező ülésén napirendre került. Akkor azonban Londonban még nem helyeselték Pál régens herceg erőszakos megdöntését. (Jovan MARJANOVIĆ: *Dražica Mihailović između Britanaca i Nemaca*. Globus, Zagreb i Narodna knjiga, Beograd, 1979. 33.)

¹⁶ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 176. – Egyébiránt Pál herceg még lemondásának napján családostul Görögországba utazott. Az angolok Kenyában jelölték ki kényszerű tartózkodási helyét. Politikai fogolyként kezelték, állandó őrizet alatt élt. Két évet töltött Kenyában, azután a Dél-afrikai Unióba költöztették. (Neil BALFOUR–Sally MACKAY: *Knez Pavle Karađorđević, jedna zakasnela biografija*. Litera, Beograd, 1990. 177–202.) Pál herceghez hasonló sorsra jutott Milan Stojadinović korábbi miniszterelnök is, akit a Cvetković-kormány előbb Szarajevóba deportált, 1941 márciusában pedig kiszolgáltattott az angoloknak. Stojadinović angol felügyelet alatt a Mauricius-szigeten töltötte a második világháború éveit.

di német követnek, aki szemtanúja volt az eseményeknek, azt bizonygatta, hogy a puccsnak kizárólag belpolitikai indítékai voltak, s kormánya lojális marad a háromhatalmi egyezményhez. Fölkérte Mačekot, akinek kormányát előző nap megdöntötte, hogy miniszterelnök-helyetesi poszton lépjen be a kormányba. Ezzel is a háromhatalmi egyezményhez való kötődését igyekezett volna kifejezésre juttatni. Sebtében kölcsönös segítségnyújtási szerződést kért a Szovjetuniótól – ma sem tudni, azért-e, mert a Szovjetunió még mindig Németország szövetségesének számított, vagy azért, hogy Angliával szembeni distanciát fejezzon ki vele. Jellemző azonban, hogy a Szovjetunió Sztálin személyes rendelkezése alapján csak egy semmire sem kötelező barátsági szerződést írt alá, azt is antidatálva, azon az éjjelen, amelyen a német agresszió Jugoszlávia ellen már folyamatban volt.¹⁷

Hitler a jugoszláviai események hírére dührohamot kapott, majd kijelentette, hogy Jugoszláviát mint államot megsemmisíti. Parancsot adott, hogy a Görögország ellen tervezett támadást bővítsék ki: terjesszék ki Jugoszláviára is. Két megbízottját, akik közül az egyiknek, Edmund Veesenmayernek 1944-ben Magyarországon is megkülönböztetett szerepe lesz, Zágrábba küldte Mačekhoz, azzal a feladattal, beszéljék le a Simović-tyal történő kiegyezésről, vegyék rá, hogy proklamálja Horvátország függetlenségét, álljon ennek a független Horvátországnak az élére, és szolgáltasson ezzel okot Németországnak a beavatkozásra. Walter Malletke, a másik megbízott, aki Maček megnyerésére összpontosított, fogadkozott, hogy Németország tiszteletben tartja majd Maček ily módon szerzett pozícióját. Maček azonban a nyugatiakkal rokonszenvezett, sem a náciakat, sem a kommunistákat nem szívelte. Igyekezett megértetni Malletkével, hogy jómaga garanciát kapott a Simović-kormánytól, miszerint elismerik a Horvát Bánságot is és a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást is. Ezért Maček jótállt Németországnak: Jugoszlávia eleget tesz vállalt kötelezettségének. 1941. április 3-án végképp elhárított

¹⁷ Simović tábornok a Szovjetunió belgrádi ügyvivőjének közvetítésével kért kölcsönös segítségnyújtási szerződést a szovjet kormánytól. Lebegyev belgrádi ügyvivő 1941. április 1-jén éjjel után 1 órakor adta át Simović tábornoknak Molotov külügyminiszter pozitív választát: a szovjet kormány elfogadta Jugoszlávia ajánlatát, várják a jugoszláv küldöttséget, hogy a szerződést tüstént aláírhassák. A delegáció még aznap megérkezett Moszkvába. 1941. április 4-én azonban Gavrilović moszkvai jugoszláv követ ezt jelentette Belgrádnak: „Az oroszok csak semlegességükre vonatkozó szerződést kínálnak.” A jelentés szerint az orosz álláspont megváltoztatására „Sztálin személyes közbelépésére került sor”. Simović tábornok azt üzentte Gavrilović követnek, hogy csikarjanak ki legalább barátsági és meg nem támadási szerződést. „Ilyen értelmű szerződést írtak alá április 5-e és 6-a közötti éjszakán; úgy látszik, hogy a keltezését meghamisították, s akkor írták csak alá, miután a Jugoszlávia elleni támadás már folyamatban volt” – írta Čulinović. (I. m. II. k. 215.)

ta a két megbízott ajánlatát, s másnap Belgrádba utazott, ahol elfoglalta a helyét a Simović-kormányban.¹⁸ Ezzel alighanem arra tett végső, már kilátástalan kísérletet, hogy Horvátországot megmentse a náci uralomtól.

Mačekkel ellentétben viszont szlovén miniszterek, a Simović-kormány tagjai közvetve felajánlották Berlinnek: Szlovénia kész kiválni Jugoszláviából, ha Németország garantálja egységes fennmaradását. Szlovénia még sohasem létezett, határai még sohasem voltak kijelölve. Vajon ezt végső elkeseredésükben tették-e, azt gyanítva, hogy Hitler ketté kívánja osztani Szlovéniát, egy részét Németországhoz, egy részét pedig Olaszországhoz szándékozza csatolni? A szlovén miniszterek ajánlkozása éppúgy okot szolgáltathatott volna Hitlernek a Jugoszlávia elleni háborúra, mint Maček szerepvállalása. Mégis, Hitlert és környezetét a szlovén ajánlat hidegen hagyta.¹⁹

Jugoszlávia a világháborúban

Hitler 1941. április 6-án – kilenc nappal a paktumellenes belgrádi tüntetés után – egy füst alatt támadta meg Görögországot és Jugoszláviát. Zágráb 1941. április 10-én, Belgrád április 13-án esett el. Csakhamar kiderült, hogy a jugoszláv hadsereg rosszul van felkészülve, a legénységnek, kivált a nyugati országrészekeken gyarló a harci kedve, a szerb tábornoki kar pedig nem jeleskedik a harcászatban. A hadvezetés a háború tizenkettedik napján, április 17-én feltétel nélkül letette a fegyvert, anélkül, hogy egyetlen érdemleges csatát megvívott volna a hazáért. A 600 000 főre tehető jugoszláv hadseregből 375 000 katona hadifogságba került. A Simović-kormány a királyi családdal együtt idejében elhagyta az országot. Előbb Görögországba repült, onnan Palesztinába távozott, végül Londonban kötött ki.

Görögországban hasonló gyorsasággal zajlott le a háború, mint Jugoszláviában. A németek 1941. április 9-én már elfoglalták Szalonikit, s a görög hadsereg pár nappal a jugoszláv hadsereg után, április 21-én kapitulált. Athént azonban csak április 27-én foglalták el a németek. 223 000 görög és 22 000 brit katona esett német fogságba. Ezzel az angolok ismét kiszorultak az európai kontinensről.

¹⁸ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 176. és 182.; Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 122. – A paktumellenes tüntetéstől Zágráb elestéig terjedő napok Horvátországgal kapcsolatos eseményeit tanulságosan foglalja össze: Fikreta JELIĆ-BUTIĆ: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941/1945*. Liber-Školska knjiga, Zagreb, 1977. 65–74.

¹⁹ Branko PETRANOVIĆ–Momčilo ZEČEVIĆ: *Agonija dve Jugoslavije*. Zaslona, Šabac, 1991. 273.

Jugoszláviát időközben feldarabolták. A Német Birodalom, Olaszország, Bulgária, Magyarország, sőt az olasz csatlós Albánia is megszállta, majd magához csatolta Jugoszlávia egy-egy részét. A megmaradt területen két államalakulat bontott szárnyat. A kettő közül a Független Horvát Állam sikeredett nagyobbra, amely magában foglalta Bosznia-Hercegovinát is, és státusát tekintve leginkább a Jozef Tiso vezette Szlovák Államra emlékeztetett.²⁰ Szerbia volt a kisebbik képződmény; német protektorátus alatt öltött formát a század eleji balkáni háborúkat megelőző területén, Macedónia, Kosovo, valamint Bácska nélkül; nyugaton a Drinán, északon a Száván volt a határa.²¹ Vezetői, főként Milan Nedić tábornok, azon fáradoztak, hogy országuk mielőbb olyasféle státusba kerülhessen, amilyenben Henri Philippe Pétain marsall csonka Franciaországa leledzett.

A Független Horvát Államot Ante Pavelić poglavnik nevében Slavko Kvaternik nyugalmazott ezredes proklamálta 1941. április 10-én, azon a napon, amikor a német hadsereg bevonult Zágrábba. Kvaternik ezredes az usztasa mozgalomnak ahhoz a szárnyához tartozott, amely Hitlerhez, s nem Mussolinihoz kötődött. Hitler beletörődött, hogy Mussolini protezsáltja, Ante Pavelić poglavnik kerüljön a csatlós állam élére. Az Olaszországban tartózkodó Pavelić csak öt nappal később, csupán 200 usztasa élén vonult be Zágrábba. Edmund Veesenmayer feladata lett, hogy a Mačekkal vallott kudarc után az usztasák hatalomra juttatásánál bábáskodjon. Veesenmayer jónak látta felkérni Mačekot, szólítsa fel a horvát bánság adminisztrációját, ne támasszon nehézséget a hatalom átvételekor, Horvátország népét pedig arra, hogy engedelmesskedjen az új hatalomnak. Maček, aki a háború kitérése után, 1941. április 8-án hazatért Zágrábba, eleget tett a kérésnek. A horvátság jelentős része azonban ettől függetlenül spontán örömét fejezte ki független államának létrejötté miatt. Kezdetben minsem törődött ennek az államnak

²⁰ Branko Petranović három, 1941. április 6. és 1941. április 22. között keletkezett német dokumentumról tud, amelyek Jugoszlávia felosztásával foglalkoztak. Az elsőkben Horvátország csupán mint Magyarország befolyása alatt álló autonóm állam szerepelt; a másodikban már független államként említik „nemzeti határain belül”, megjegyezve, hogy perszonális unióban lesz Olaszországgal; csak a harmadik tervezetben említik Bosznia-Hercegovinát Horvátország részeként, s csak abban szerepel a horvátországi és a bosznia-hercegovinai olasz befolyási övezet. (Branko PETRANOVIĆ: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit, Beograd, 1980. 198–199.)

²¹ A Bánság, amelyre Magyarország és Románia egyaránt igényt tartott, Szerbia keretében maradt, de a jelentős létszámú német nemzeti közösség miatt önálló közigazgatási területként kezelték, amelyek élén egy német nemzetiségű, Nagybecskereken székelő helyettes bán állt. Szóba került az is, hogy életre keltik Szavojai Jenő hajdani elképzelését a Duna menti németek államáról, amely „Bécs kapujaként” öröködné a Duna felett. Ezt az államot természetesen Donaulandnak nevezték volna. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 202.)

a jellegével. Pavelić poglavnik azonban csakhamar mindent elkövetett, hogy az országot – ahelyett, hogy konszolidálta volna – az elégedetlenség, a csömör, a rémület, a ziláltság, a forrongás kerítse hatalmába. Azzal kezdte, hogy 1941 májusában önkényesen szerződést írt alá Rómában, amelynek értelmében Dalmácia jelentős részét – a tengerparttal, a szigetekkel, a korábbi Fiume és Zára mellett még Sušak, Šibenik, Trogir, Szplit városával – Olaszországhoz csatolták. Horvátországnak az Adriából csak a Velebit hegység előtt húzódó kopár partvidék maradt, meg délen az Omisztól Cavtatig terjedő partszakasz, Dubrovnik városával, Brač és Hvar szigetével, valamint két csenevész kikötővel, Pločével és Gružszal.²² Így összehasonlíthatatlanul nagyobb horvát lakta terület került Olaszországhoz, mint amekkora a királyi Jugoszlávia idején tartozott oda. Ezenfelül a megmaradt Horvátországot egészében véve is két érdekövezetre – voltaképpen megszállási övezetre – osztották. Az északi részét Németország, a délit Olaszország patronálta. A határvonal Samobor, Glina, Dvor, Jajce, Bugojno, Goražde mentén húzódott.

Hamarosan nemcsak az ország határán kívül rekedt, az Olaszországhoz került területek horvátjai fordultak mind tömegesebben szembe Pavelić poglavnik uralmával, hanem azok a hazai horvátok is, akik az ország kiszolgáltatott helyzetét megalázónak találták. Mintha a horvátok nehezebben viselték volna el az olasz megszállást és a német patronátust, mint a szerb dominanciát.

Azzal, hogy Pavelić alvezérei már a kezdet kezdetén tudtára adták az ország népének, miszerint Horvátország csak a horvátok hazája, a többi nép pedig vessen magára, csak súlyosbították a helyzetet. A moszlimokat ugyan a horvátság „virágjává” avatták, s nyomatékkal még az ország fővárosául is Zágráb helyett Banja Lukát kívánták megtenni, ezzel azonban magukra haragították a hagyománytisztelő horvátokat is, meg a moszlimok jelentős részét is, akik nem kértek az erőszakos asszimilációból. Még inkább elmérgesedett a helyzet, amikor boszniai és szerbiai csetnikek Kelet-Boszniában mészárolni kezdték a moszlim lakosságot, majd falvaikat is felperzselték, s közben kiderült, hogy Pavelić poglavnik állama és hadserege képtelen megvédeni saját, kiemelten tisztelt moszlim állampolgárainak életét és vagyonát. Végül odáig fajult a dolog, hogy Szarajevóban 1942. november 1-jén moszlim értelmiségieknek egy csoportja beadvánnyal fordult Hitlerhez, amelyben arra kérte, hogy Hercegovina keleti részét csatolja Montenegróhoz, nyugati részét

²² Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 123.

hagyja meg Horvátországnak, Boszniából pedig alakítson egy önálló moszlim csatlós államot, amelynek Metkovićnél, Pločénál tengeri kijáratra is lenne.²³ A kérelem azonban nem talált megértésre. A moszlimok akkor már több helyütt – többnyire vidéki német parancsnokságokra támaszkodva – saját légióikkal rendelkeztek, amelyeknek kegyetlenségük ellenére sem sikerült Boszniában és Hercegovinában az erőgyensúlyt úgy-ahogy fenntartaniuk.

A moszlimokkal ellentétben – akiknek kedvezni igyekezett – Pavelić poglavnik mozgalma kezdettől fogva ellenségesen viseltetett saját országa szerb lakosságával szemben. Pedig a szerbek létszáma az új országban 1 900 000-re rúgott és a lakosság egyharmadát alkották. Pavelić alvezérei nem csináltak titkot belőle, hogy a szerbek egy részét horvátá kívánják asszimilálni, más részét Szerbiába akarják toloncolni, s olyan rész is van, amelyet ki akarnak irtani. Az irtáshoz tüstént hozzá is fogtak. A leghírhedtebb usztasa csapatok állományában moszlimok is voltak, amit a szerbek jól megjegyeztek maguknak. A körülményekről sokat árulkodik az az adat, amely szerint a Horvát Független Állam fennállását követő első három hónap alatt mintegy 140 000–180 000 szerb ember menekült át Horvátországból és Bosznia-Hercegovinából Szerbiába.²⁴ Előfordult, hogy Pavelić pártkatonasága, az usztasák, az előlük templomba menekülő szerbekre rágyújtották a templomot. A rezsim 1942 tavaszán megalapította a Horvát Pravoszláv Egyházat. A szerbeket kész volt horvátnak tekinteni, ha egyházat cseréltek. Ilyen eszközökkel a Pavelić-rezsim a szerbek soraiban rövid idő alatt nagy fegyveres ellenállást váltott ki maga ellen, amelyhez csakhamar mások is csatlakoztak. Pavelić emberei képtelenek voltak úrrá lenni a felkelésen.

A kegyetlenkedések láttán még az olasz megszálló seregek parancsnokai is támogatták a szerbség megmozdulásait; az Olaszországhoz csatolt Szplit és Šibenik már 1941 májusában a szerb szervezkedés központjává vált. A szpliti szerb központ Dalmáciában, Hercegovinában, Bosznia központi részein erős csetnik alakulatokat szervezett: először Knin környékén két ezredet, majd 1942 elején a Dinari Hadtestet. A szpliti köz-

²³ Uo. 149.

²⁴ Mile Budak miniszter egy Szlavónbrodban tartott gyűlésen kijelentette: a szerbeknek tudniuk kell, hogy Szerbia a hazájuk. Egy másik miniszter, Milovan Žanić egy Nova Gradiškában tartott gyűlésen még világosabb volt: „Ennek az államnak [...] horvátnak kell lennie [...] ezért akik bevándoroltak, azoknak távozniuk kell.” – A szerbiai menekültek számára vonatkozó adat megtalálható: Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 125. Érdekes, hogy Petranović úgy tudja, a Független Horvát Állam első három hónapja alatt 85 000 szerb menekült át onnan Szerbiába. Kiemelte azonban, hogy a horvátországi és a bosznia-hercegovinai szerbek közül igen sokan – főként katonatisztek, kereskedők és politikusok – az olasz zónába menekültek. (Branke PETRANOVIĆ: i. m. 207.)

pont már 1941 nyarán kapcsolatba lépett Draža Mihailović ezredes – még hallunk róla – szerbiai vezérkarával, s attól kezdve a horvátországi és a bosznia-hercegovinai csetnikalakulatok is őt tekintették főparancsnokuknak.²⁵

Pavelić poglavnik hatósága legkegyetlenebbül a zsidókkal és a cigányokkal bánt el. Az államalapítás után az volt az első dolga, hogy meghozza az árjatörvényt, melynek alapján a zsidókat is, a cigányokat is a hírhedt jasenovaci gyűjtőtáborba hurcoltatta, ahol ártatlanok tízezrei, köztük szerbek is, horvátok is, koholt vádak alapján, bírói ítélet nélkül az életükkel fizettek. Kevesen menekültek meg az elhurcoltak közül. Vladko Maček, akit 1941 októberében ugyancsak Jasenovacba internáltak, a kevés megmenekült közé tartozott. Jellemző adat, hogy az 1948-as népszámlálás szerint egész Horvátország területén mindössze 405 cigány élt.²⁶

Szerbiát kezdetben a német katonai parancsnok – hazai komisszáriusok közreműködésével – közvetlenül igazgatta. Draža Mihailović ezredes, 26 köréje tömörülő katonatiszttel karöltve, akik nem ismerték el a fegyverletételt, a Valjevo környéki hegyekben már 1941 májusában megalakította a jugoszláv katonaság csetnikalakulatainak parancsnokságát, majd a nagyszerb koncepcióért küzdő Ravna Gora-i Mozgalmat is. Mihailović ezredesről később az a hír járta, hogy Európában elsőként az ő csapatai emeltek fegyvert Hitler katonaságára. Hitelt érdemlő források azonban ezt nem bizonyítják. Hónapokat töltött készülődéssel, tárgyalgatással. Csakhamar kapcsolatot létesített a quisling Nedić tábornokkal, majd a német megszállók szerbiai parancsnokságával, sőt az angolok Kairóban állomásozó titkosszolgálatával, rajtuk keresztül pedig az emigráns jugoszláv kormánnyal is. Josip Broz Titóval két ízben személyesen is tanácskozott az együttműködésről.²⁷ 1941 júliusá-

²⁵ Bizarr adat: a Szplitben egybegyűlt szerb hazafiak petíciót írtak Mussolininak, amelyben arra kérték, hogy Olaszország Dalmácian kívül annekálja még Likát, Kordunt, Baniját és Bosznia-Hercegovinát is. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 130.)

²⁶ *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989. 46.

²⁷ Jovan Marjanović szerint Mihailović ezredes, miután megérkezett Suvoborba, ahol kezdetben hadiszállását berendezte, sok időt töltött puhatolózással és kapcsolatteremtéssel. „Másképp ismeretes, hogy még 1941 júniusában sem került sor DM csetnikalakulatainak létrehozására, azaz nem láttak hozzá »a gerilla megszervezéséhez«. Anélkül viszont nem indíthattak gerillaháborút. Egyébiránt június folyamán egyetlen esetről sem tudunk, hogy Mihailović munkatársai akármilyen szabotázs jellegű akciót végrehajtottak volna” – írja Marjanović (i. m. 72.). Dušan Bilandžić szerint Európa első fegyveres ellenálló osztaga 1941. június 22-én alakult meg Sziszekben, s vonult ki „állomáshelyére”. Az osztag, amelynek 39 horvát nemzetiségű tagja volt, még aznap végrehajtotta első harci feladatát. A sziszeki osztag létszáma egy hónapon belül 60-ra emelkedett. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 147.)

ban a Tito vezette kommunisták is létrehozták népfelzabradító mozgal-
mukat és partizánalakulataikat; megmozdulásuk Szerbiában és Monte-
negróban csaknem népi felkelés jellegét öltötte. 1941 júniusától kezdve
azonban plakátok árasztották el Szerbiát, amelyeken a német haderő
parancsnoksága közölte: minden elesett német katonáért 50–100 túsul
ejtett szerb civil lakol az életével. 1941 augusztusától kezdve egymást
érték a kivégzések: Kosijerícban 80, Prnjavorban 110, Petlovačában 132,
Jarebicában 620, Skalában 80, Szabácson előbb 164, majd a környező
falvakban még 1127 vaktában elfogott szerbet állítottak puskacső elé.
Végül Kragujevacon már mintegy 5000 embert, közöttük a helyi gim-
názium egy teljes osztályát, Kraljevóban pedig mintegy 1700 embert
hurcoltak ki világos nappal a vesztőhelyre. A hatás pokoli volt. 1941.
augusztus 13-án Belgrádban felhívás jelent meg a szerb néphez, amelyet
533 szerbiai értelmiségi írt alá: ócsárolták a fegyveres ellenállást, népirtás
kiprovokálásával vádolták a felkelőket, engedelmességre szólították fel
a népet a megszállókkal szemben.²⁸ A túszzedéssel való elrettentésnek
az volt a háttere, hogy a német hadvezetés biztonságban akarta tartani
a Szerbián át Görögországba és Kis-Ázsiába vezető vasútvonalat, amely-
re görögországi csapatainak folyamatos ellátása miatt volt szüksége.

1941 augusztusában Milan Nedić tábornok, volt jugoszláv hadügy-
miniszter vállalkozott rá, hogy Németország fennhatósága alatt minisz-
terelnöki minőségben vezesse Szerbiát. Hitt a német győzelemben, s a
fegyveres ellenállást bűnös, felelőtlen politikának tartotta. Feladatának
tekintette, hogy a szerbséget megmentse „a teljes pusztulástól”. Soha-
sem beszélt Jugoszláviáról, Szerbia jövőjét Hitler új európai rendjében
igyekezett kialakítani. Környezetében többen is akadtak – például Mi-
roslav Spaljoković, a királyi Szerbia egykori szentpétervári követe –, akik
azt hangoztatták, hogy a szerbek nem élhetnek többé a horvátokkal
egyazon államközösségben, következésképpen német segítséggel kíván-
ták volna létrehozni Nagy-Szerbiát. Még Bismarckkal is példálóztak,
azt bizonygatva, hogy Szerbia ugyanolyan helyzetben van, mint ami-
lyenben Németország leledzett egyesülésének időszakában. Ennek ne-
vében igyekeztek Hitler embereit arra készíteni, hogy bízzák Nedić tá-
bornokra a Szerbián kívül rekedt szerb földek igazgatását.²⁹

²⁸ *Novo vreme*, 1941. augusztus 13. 1. – Aláírói között szerepelt sok egykori miniszter, szenátor, képviselő, követ, bankár, gyáros, törvényszéki bíró, akadémikus és egyetemi tanár mellett Aleksandar Belić nyelv-
tudós, Toma Rosandić szobrász, Veljko Petrović író, Sima Pandurović költő, Miloš Kašanin író, Dr. Sve-
tislav Stefanović író, Dr. Miloš Moskovljanin pedagógus, Petar Konjović zeneszerző is. Ismeretes viszont,
hogy Isidora Sekulić író és Ivo Andrić későbbi Nobel-díjas író nem volt hajlandó aláírni a felhívást.

²⁹ Branko PETRANOVIĆ–MOMČILO ZEČEVIĆ: *Agonija dve Jugoslavije*. 275.

Hitler a szerbek közül senkinek sem hitt, és Nedić tábornoktól is azt várta el, hogy bizonyítson. Ennek jegyében Nedić rezsimje kezdetben mindennemű felkelés ellen fellépett; Mihailović csapatait csak akkor oltalmazta, ha hasznukat vehette a kommunista felkelők elleni tisztogatói akciókban. Nedić amit tett, hite szerint a népe iránti áldozatkészségből tette. Igyekezett kijárni a mintegy 250 000 szerb hadifogoly hazabocsátását Németországból; gondoskodott a Horvátországból, Boszniából, Macedóniából, Kosovóból, Bácskából Szerbiába toloncolt vagy menekült szerbekről, akiknek a száma idővel állítólag 400 000-re gyarapodott. A szerbség oltalmazó atyjának tekintette magát. Fáradozásának elismeréseképpen 1943. szeptember 18-án, Olaszország kapitulációja után, Nedić tábornok is tiszteletét tehetette Hitler főhadiszállásán.³⁰

Mihailović ezredes csetnikalakulatai kezdetben olykor együttműködtek Titó partizánjaival is; ennek is szerepe volt abban, hogy Titó létrehozhatta az Užicei Köztársaságot, amelynek területén mintegy egymillió ember élt. A példátlan német megtorlások azonban Mihailović ezredest is megingatták: célszerű-e Szerbiában tántoríthatatlanul háborúzni a németek ellen? Joszip Broz Tito mozgalmával szemben viszont már ezekben a napokban elhangzott az a vád, miszerint csupán azért háborúzik kíméletlenül, mert nem is Jugoszlávia népének a felszabadítása, hanem csak a Szovjetunió tehermentesítése lebeg a szeme előtt. Csakhamar kétévált Tito és Mihailović ezredes útja. 1941. november 1-jén, amikor egy, Franciaországból Szerbiába vezényelt német hadtest Mačvában már irtani kezdte a felkelőket, Mihailović ezredes csetnikjei Užicében és más szerbiai városokban a partizánok ellen fordították a fegyverüket.³¹

Ezzel a felszabadító háború Szerbiában polgárháborúval fonódott össze. A rebellesek letérése érdekében Mihailović ezredes 1941. november 11-én Divci faluban a szerbiai német katonai parancsnokság megbízottjaival is megkísérelt egyezményt kötni. Lőszert kért tőlük a kommunista terjeszkedés elleni harchoz; ígéretet tett, hogy nem tör fegyverrel a német katonaságra, sőt kihívás esetén sem válaszol fegyverrel. Nem volt azonban kapható olyan jellegű, nyilvános együttműködésre, amilyenre Nedić tábornok vállalkozott. Azt sem rejtette véka alá, hogy a németeket nem tekinti szövetségésének. Ellenszolgáltatásul azt kérte, hogy Nyu-

³⁰ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 262–263.

³¹ 1941 szeptemberének végén a partizánok és a csetnikek együtt ostromolták Kruševacot és Szabácsot. Október elején Požegában már fegyveres összecsapásra került sor közöttük, de csakhamar kibékültek. 1941. november 1-jén azonban a csetnikek Kraljevónál és Valjevónál elhagyták a partizánokkal együtt ostromlott két város hadállásait, megtámadták a partizánok által felszabadított Užicet, Ivanjicát, Arilját, Čačakot. (Jovan MARJANOVIĆ: i. m. 134–146.)

gat-Szerbiát kezeljék a befolyása alatt álló területként. A szerbiai német parancsnokság azonban nem adott neki lőszert, s Nyugat-Szerbiát sem bocsátotta rendelkezésére. Nem volt hajlandó Nedić tábornok fennhatóságát megkurtítani. A német parancsnokság megbízottja felrótta Mihailović ezredesnek, hogy korábban együttműködött Titóval, meg azt is, hogy kapcsolatot tart fenn az angol haderővel. Azokban a napokban már angol katonai misszió tartózkodott az ezredes parancsnokságán. A német megbízott tudomására hozta Mihailovićnak, hogy csak fegyverletétel jöhet számításba.³² És csakugyan, a németek 1941. december 7-én a Ravna Gorában – Valjevo térségében – megtámadták és szétverték Mihailović ezredes vezérkarát is. Neki sikerült megmenekülnie.

A jugoszláviai felkelés Nyugaton nagy visszhangra talált. A londoni jugoszláv emigráns kormány 1941 decemberében Mihailovićot tábornokká léptette elő, majd kinevezte hadügyminiszternek, csetnikjeit pedig Hazai Jugoszláv Katonáság névvel legitim, törvényes haderővé nyilvánította. Ez nemzetközileg megerősítette az emigráns királyi kormány pozícióját, az országon belül pedig olyan helyzetet teremtett, miszerint az, aki nem a csetnikség kötelékében ragad fegyvert, hazaáruló. A jugoszláv emigráns kormánynak az volt a célja, hogy a szövetségesek győzelmével a Jugoszláv Királyság zavartalanul megújuljon. Váratlanul érte egy olyan fegyveres erő felcseperedése az országban, amely ugyancsak a Hitler-ellenes tömb mellett tette le a garast, Jugoszláviáért küzdött, de föderalista és republikánus alapon. Az emigráns kormány azt remélte, hogy Tito seregeit is sikerül majd Mihailović tábornok parancsnoksága alá vonnia. Erre azonban az Anglia és a Szovjetunió között soká elhúzódó diplomáciai akció ellenére sem került sor.

Mihailović csetnikjeinek és a német megszálló seregeknek külön-külön volt rá gondjuk, hogy Tito partizánjai, miután 1941 végén kiűzték őket, egészen 1944 derekáig ne térhessenek vissza Szerbiába. Tito mintegy 2000 szerbiai partizán élén vonult 1942 elején Kelet-Boszniába. Csak néhány erőtlen, elszigetelt partizánosztag tartott ki mindvégig Szerbia területén, embertelen körülmények között, a leghozzáférhetlenebb hegyekben.

Joszip Broz Tito vezérkara 1942 első felében nem tágitott Kelet-Boszniából. Azt remélte, hogy majd betörhet Szerbiába, s mozgalma meg a

³² Branke PETRANOVIĆ: i. m. 234–235., 257. – Figyelemre méltó Marjanović részletes leírása és alapos értékelése a Divciben történt tárgyalásról. A német tárgyaló fél gyorsírási jegyzőkönyve alapján Marjanović közli a német katonai megbízott elutasító beszédét és Mihailović ezredes hidegvérű válaszát is (Jovan MARJANOVIĆ: i. m. 145–167.).

felkelés ismét erőre kaphat. Tévedett: Mihailović csetnikjei nemcsak Szerbiában, hanem Kelet-Boszniában is, Sandžakban is, fokozatosan Hercegovinában is, Montenegróban is háttérbe szorították ottani, helybéli seregeit és mozgalmát. 1942 júniusában Tito arra kényszerült, hogy Szerbiából jött partizánjaival együtt utat törjön magának Nyugat-Boszniába, ahol akkor már jelentős felszabadított terület volt. Jól döntött. Seregei útközben erőre kaptak. 1942 végére mozgalma már mintegy 50 000 négyzetkilométernyi területet tartott a kezében Bosznia és Horvátország határvidékén.

Szerbia viszont egészen 1944 tavaszáig valójában pacifikált ország volt. 1941 utolsó napjait követően egészen 1944 nyárutójáig egyetlen emlékezetes csata sem zajlott le Szerbia területén. A városokban, településeken, utak mentén Nedić tábornok szerbiai quisling katonasága működött együtt a német megszállókkal, s olykor összekacsintott Mihailović tábornok csetnikjeivel is, akik fenn a hegyekben, erdőkben tanýáztak, s az első világháború szerbiai tapasztalataira támaszkodva a kivárás stratégiáját követték: kitértek a harcok elől, megóvták a szerb harcosok életét, mert a végkifejletkor ütőképes katonasággal kívántak kitenni magukért a nyugati szövetségesek előtt.

Mihailović alvezérei már 1941 nyarán hozzáláttak az ország bármely részében működő csetnikalakulatok törekvéseinek egybehangolásához. Csakhamar kialakult az az egységes álláspontjuk, miszerint az ország katonai összeomlása és széthullása, a szerb nép golgotája a horvátság és a moszlimság, valamint a nemzeti kisebbségek és a kommunisták áruálásának volt a következménye. Legsürgősebb feladatuknak azt tartották, hogy ezt az áruást mindannyiukon – kollektív büntetésként – megtorolják. Az usztasák szerbellenes rémtetteit is a horvátok és a moszlimok egészére kiterjesztve szándékozták megbosszulni. Erre irányuló katonai akcióikat a német megszálló seregek parancsnokai sem nehezményezték. Sikerük érdekében Mihailović tábornok alvezérei többnyire az olasz, olykor azonban a német vidéki parancsnokokkal is lepaktáltak. Mindazonáltal a német parancsnokságok sohasem bíztak meg Mihailović csetnikjeiben. Tudtak róla, hogy 1941 ősztől kezdve egyre több törzskaruk mellett angol katonai misszió tartózkodik. Az angolok egyelőre csak ebben a formában tértek vissza Európa kontinentális részébe.

Az ország nyugati felében a hazai politikai tényezők közül 1942-ben is a Horvát Független Állam dominált. Az év végére azonban Tito partizánjai is számottevő tényezővé serdültek. A partizánalakulatok leginkább a Kozarán, Banijában, a Ravni Kotariban, Szlavóniában, Nyugat-Boszniában vetették meg a lábukat. A kommunisták az 1930-as évektől

kezdvé a történelmi tartományok szerint tagolták szervezetüket; az 1930-as évek végén a Jugoszláv Kommunista Párton belül megalakították Szlovénia, Horvátország, majd a háború alatt Macedónia kommunista pártját is. Egy-egy tartományt máris nemzeti jellegű tagállamnak tekintettek a leendő jugoszláv föderációban. Ellenezték a nagyszerb hegemóniát, elvetették az integrált jugoszlávságot. Minden történelmi tartományban nagy önállóságot élvező partizán-főparancsnokságot alakítottak.

A partizánparancsnokok és komisszáriusok azonban mélyen hallgattak kommunista elkötelezettségükről. Nem a szocializmust magasztalták. A megszállók kiűzését, a nemzeti egyenjogúságot, a föderalizmust, egy népi jellegű hatalom megszervezését mondták céljuknak, meg azt hangoztatták, hogy a régi világ soha többé nem térhet vissza.

Tito partizánjainak a hitelét leginkább az növelte, hogy egy esetet leszámítva, amelyről még szót ejtünk majd, sem a németekkel, sem az olaszokkal nem paktáltak le. (Olykor hadifoglyot cseréltek velük.) Arra törekedtek, hogy a szerbeket az usztasák ellen, a horvátokat és a muszlimokat pedig a csetnikek ellen fegyverrel védelmezzék. Irtották viszont azokat a civileket is, akiket árulónak tartottak. Nagy előnyt jelentett számukra, hogy ahol csak megjelentek, talpraállították helyhatósági szerveiket, amelyekre később minden körülmények között, nyilvánosan vagy illegálisan, egyaránt számíthattak.³³ Harcmódorukban a kegyetlenség éppúgy megnyilvánult, mint a térség többi katonaságánál.

1942 végére a Horvát Független Állam szívében, Horvátország és Bosznia határvidékén létrehozták a Bihaći Köztársaságot; felszabadított területe akkora volt, amekkora Svájc vagy Belgiumé. Tito mozgalmában akkortájt mintegy 150 000 felkelő küzdött. A nyugati országrész szerbjei közül akkor már többen voltak a partizánok, mint a csetnikek sorai-ban. A horvátok közül legtöbben az olasz megszállási övezetből csatlakoztak a partizánokhoz. 1942 novemberében Bihaćon létrehozták a Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsot, amelyet kormánnyá szerettek volna minősíteni. Miután azonban Sztálin leintette őket, csak a népi felkelés legfőbb politikai szervévé nyilvánították.

A szlovén partizánoknak, akiknek országát részben Németország, részben Olaszország, sőt a Mura-vidék erejéig Magyarország is anektálta, alig volt kapcsolatuk Tito vezérkarával. Harcukat csaknem önállóan vívták. Szlovéniában rajtuk kívül nem is volt más hiteles felkelő. A két-szert, anektált Szlovénia lakosai rosszabb helyzetben voltak, mint az

³³ Horvátországban például már 1941-ben 677, 1942-ben pedig 1609 népfelszabadító bizottság működött. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 150.)

egykori királyi Jugoszláviában. Szlovénia még olyan különállással sem rendelkezett, mint a Nedić tábornok vezette Szerbia. A Németország-hoz csatolt ország részben a szlovéneknek tudomására hozták, hogy szét fogják telepíteni őket; eredetileg 260 000 szlovénnek szánták ezt a sorsot. 1941-ben mintegy 37 000 szlovént részben Németország más vidékeire, részben Szerbiába és Horvátországba toloncoltak. Helyükbe bukovinai, dobrudzsai és boszniai németeket telepítettek.³⁴ Leo Rupnik tábornok szlovén fehérgárdistái csak olyasféle quisling katonaságot képeztek, amilyenek a moszlim légiók voltak Boszniában.

A hitleri Németország lenézte Pavelić rezsimjét, mert bár kegyetlenkedett, képtelen volt rendet tartani a Független Horvát Államban. Maček, akit Hitler Horvátország élén szeretett volna látni, a jasenovaci koncentrációs táborból szabadulva távol tartotta magát a közélettől. „Amikor a nagyok verekednek, a kicsiknek az asztal alatt a helyük”³⁵ – mondogatta népieskedve Maček, s csak ült és várt odahaza, azt remélve, hogy a kellő pillanatban majd a horvát sorkatonaság, a domobrának, az ő felszólítására szembefordulnak az usztasákkal, s lemossák a horvát népről a gyalázatot. Maček végtére is a csetnikekhez hasonló, kivárára alapozott stratégiát követett. Közben az egykori Maček-párt jobbszárnya Pavelić poglavnik rezsimjéhez, balszárnya pedig Tito felszabadító mozgalmához csatlakozott. Maček miniszterei Londonban 1941 őszén memorandumot nyújtottak be az emigráns királyi kormánynak, amelyben kifejezték azt az óhajukat, hogy a jugoszláv királyság keretében a horvát államiság is kibontakozhasson. Erről azonban a kormány szerb miniszterei hallani sem akartak.

Maček nem tarthatott fenn életképes kapcsolatot az emigráns kormányban veszteglő minisztereivel. Ahhoz, hogy valakit Jasenovacba hurcoljanak, elég volt, ha rajtakapták, hogy külföldi rádióállomást hallgatott. Mačeknek legfeljebb halvány fogalma lehetett arról, mi történik a minisztereivel Londonban. Mégis eljutott Horvátországba, s nagy visszhangot keltett Juraj Krnjevićnek, az emigráns kormány miniszterelnök-helyettesének a londoni rádióban 1943. július 22-én beolvasott nyilatkozata, amelyben felhívta a horvátság figyelmét arra, hogy a szövetségesek a háború után nem szándékoznak megtartani a független horvát államot. Azt üzenete a horvátoknak, hogy jövőjük érdekében mielőbb ragadjanak fegyvert a megszállók ellen.³⁶ A horvát kommunisták

³⁴ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 203–204.

³⁵ Idézi Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 131.

³⁶ Uo. 167.

idővel mind eredményesebben küzdöttek Maček befolyása ellen: felróták neki, hogy a londoni nagyszerb hegemonistákkal cimborál, meg azt is, hogy kivonja magát a fasizmus elleni harc alól. Így Maček mindinkább elszigetelődött, mozgásteret beszűkült. Sohasem érkezett el az a pillanat, amikor felkelésre szólíthatta volna fel a horvátokat.

Az emigráns királyi kormány Londonban üresjáratban töltötte napjait. A háború befejeztéig egyetlen elképzelést sem ötlött ki arról, mit kellene tenni, hogy az ország a háború után nagyobb távlatlalt folytatassa az életét, mint korábban. Pedig a probléma adott volt: mi készíthetné ismét együttműködésre, sőt együttélésre azokat a nemzeteket, amelyek a megszállás megpróbáltatásai közepette nemcsak felszabadító, hanem véres polgárháborút is vívtak egymás ellen, sőt saját nemzetükön belül is? Az, amit a Mihailović tábornokot támogató londoni emigráns kormány kínált, a szerbek egy részén, főleg a szerbiaiakon kívül senkit sem vonzott.

A Londonban veszteglő II. Péter király időnként váltogatta a miniszterelnököket és a minisztereket, de a kormány mindvégig el volt szigetelve az országban dúló véres politikai konfliktusok szereplőitől, és sorsát Mihailović tábornok egyre bizonytalanabb sorsához kötötte. A szerb miniszterek zöme úgy képzelte, hogy a szövetséges hatalmak és Mihailović tábornok jóvoltából az ország ott folytatja majd, ahol abbahagyta: az unifikált jugoszláv királyságban. Az emigráns kormány szlovén miniszterei föderációt óhajtottak, a horvát – Maček-párti – miniszterek viszont rojalista konföderációban gondolkodtak. Semmi kilátás nem volt arra, hogy az emigráns királyi kormány tagjai egyetértésre jussanak és ismét összefogják az ország széthúzó politikai erőit.

1942 végén, miután a Vörös Hadsereg Sztálingrádnál megállította a németeket, az afrikai El Alameinnél pedig az angolok vereséget mértek rájuk, Hitler is, Tito is, Mihailović is elérkezettnek látta az időt arra, hogy felkészüljön a szövetségesek esetleges dalmáciai partraszállására. Úgy vélték, az invázió már 1943 tavaszán bekövetkezhet. Jól ráéreztek a dologra: Churchill Roosevelttel 1943 januárjában Casablancában, majd 1943 májusában Washingtonban történt találkozásán azt bizonygatta, hogy a Balkánon, „Európa puha hasán” át kell csapást mérni Hitlerre.³⁷ Csak később derült ki, hogy Roosevelttel a balkáni partraszállást az angolok önző imperiális érdekének tekintette, és sokkal fontosabbnak tartotta, hogy Olaszországot, Hitler legfőbb európai támaszát térdre kényszerítsék. Az angolok azonban 1942 őszén még olyan biztosak

³⁷ Mišo LEKVIĆ: *Martovski pregovori 1943*. Narodna knjiga, Beograd, 1985. 31.

voltak a balkáni invázióban, hogy katonai misszióik újonnan érkező tagjai közül többen, sőt a jugoszláv emigráns kormány emisszáriusai is arra noszogatták Mihailović tábornokot, készüljön fel az invázióra.³⁸

Hitler a partraszállással összefüggésben már 1942 végén két hadműveletet készíttetett elő. Az elsővel, amely a Weiss fedőnevet kapta, a Bihaći Köztársaságot és Tito haderejét akarta végérvényesen megsemmisíteni. Ezt követte volna a Schwarz fedőnevet viselő hadművelet, amelynek a csetnik haderő lefegyverzése és szélnek eresztése volt a célja. Ezzel az utóbbival kapcsolatban azonban a német hadvezetés csaknem összeütközésbe került az olasz hadvezetéssel. Az olaszok ugyanis a Tito elleni harcokban továbbra is számítottak a csetnikekre.³⁹ A csetnik-ekhez való kötődésükkel azonban már akkor kiváltották a németek gyanakvását: invázió esetén, a jugoszláv emigráns kormányra támaszkodva, maguk az olaszok is átállhatnának az angolok mellé. Hitler 1943 februárjában hosszú levélben kényszerült Mussolininek magyarázgatni: az olaszok, ha nem akarják, hogy a partizánok és a csetnik-ek a szövetségesek partraszállása után egyesült erővel hátbatámadják őket – minek következtében nem fordíthatnák minden erejüket az angolok ellen –, akkor a partizánokat is, meg a csetnikeket is már az invázió előtt fel kell számolniuk.⁴⁰ Az olaszok duzzogva ugyan, de beletörődtek a német követelésbe. Amikor Hitler ezt a levelet megírta, már folyamatban volt a Bihaći Köztársaság ellen 1943. január 20-án indított, Weiss fedőnevet viselő német hadművelet.

Mihailović tábornok úgy gondolta, hogy az új körülmények között két feladattal kell megbirkóznia: egyfelől csapást kell mérnie Tito vitális erőire a Bihaći Köztársaságban, másfelől egy járható, megbízható „szerb korridort” kell teremtenie Szerbiától a Sandžakon, Hercegovinán, Montenegrón át a dalmát tengerpartig. Elrendelte tehát, hogy az ország nyugati térfelében állomásozó seregei a Neretva balpartján, Kon-

³⁸ Nedeljko Plečaš százados, akit a jugoszláv emigráns kormány emisszáriusaként ejtőernyővel juttattak el Mihailović tábornok főhadiszállására, értesítette Mihailovićot az angol partraszállási tervekről. Bailey angol ezredes ugyanezzel a hírral érkezett Mihailović tábornok vezérkarába 1942 decemberében. (Uo. 25., 34., 35.)

³⁹ „Hitler 1943 februárjának derekán azt írta Mussolininak, hogy a partizánokat is, meg a csetnikeket is meg kell semmisíteni, annak érdekében, nehogy a szövetséges partraszállás válságos pillanataiban megtámadhassák a tengely haderejét. A német–olasz tárgyalások során ellentét támadt a csetnik-ek szerepének és jövőjének megítélésében, mert a németek le akarták fegyverezni, az olaszok viszont fel akarták használni őket a Népfelszabadító Hadsereggel szembeni harcokban.” (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 302.)

⁴⁰ „Bármilyen vonzónak látszik kijátszani őket egymás ellen, ez a taktika nem fizetődik ki, amint a szövetségesek balkáni inváziójával kell számolnunk” – írta Hitler 1943. február 16-án kelt levelében Mussolininak. (Mišo LEKOVIĆ: i. m. 37.)

jić és Mostar között gyülekezzenek. Maga Mihailović avégből, hogy közelebb kerüljön az esetleges partraszálláshoz, vezérkarát Szerbiából Gornje Lipovára, egy montenegrói, Kolašin környéki faluba helyezte át. Mihailović montenegrói és hercegovinai alakulatainak túlnyomó részét az olasz parancsnokságok látták el lőszerrel, élelemmel, s szállították el a Neretva bal partjára. Hovatovább több parancsnokságuk mellé olasz katonatisztekot osztottak be.⁴¹ Ezzel természetesen az olaszok nyíltan megszegték a németeknek tett ígéretüket.

Akadnak történészek, akik a tengerig nyúló „szerb korridor” létrehozásával hozzák kapcsolatba azt a vérengzést is, amelyet a csetnikiek 1943 februárjában a kelet-boszniai moszlimok soraiban hajtottak végre.⁴² Mihailović tábornok 1943 februárjában az ország nyugati térfelében működő csetnikparancsnokságokhoz írt levelében megparancsolta: haladéktalanul készüljenek fel a „döntő pillanatra”. A „döntő pillanatra” pedig azt tartották, amikor majd a csetnik alakulatok a szövetséges haderővel egyesülve, a megszállók ellen fordulhatnak, s a szövetségesekkel vállvetve megindulnak az ország felszabadítására.⁴³ Ez a fordulat volt hivatva igazolni Mihailović tábornoknak azt a stratégiáját, amely a háború alatt a szerb haderő megóvására, a kellő pillanat kivárására irányult.⁴⁴

Joszip Broz Tito is tisztában volt azzal: ha az angolok Dalmáciában partraszállnak, a partizánoknak nemcsak a németekkel gyűlik meg a bajuk, hanem az angolokkal is, akik majd a csetnikekkel karöltve nyomulnak be az országba. Tito súlyos helyzetbe került. Számptalan táviratában tüzelte a Kominternt is meg a szövjeteket is a jugoszláv emigráns kor-

⁴¹ Uo. 22., 23., 25.

⁴² Uo. 34.

⁴³ Uo. 33–35.

⁴⁴ Vladimir Velebit, a Tito partizánseregében harcoló ezredes szerint Churchill politikai okokból csaknem megszállottja volt a balkáni partraszállásnak, de az angol hadvezérek kivétel nélkül célszerűtlennek tartották azt. Részint azért, mert a Balkán másodrendű hadszíntér volt a Hitler elleni küzdelemben; részint azért, mert hadviselés szempontjából nehéz terep volt a szövetségesek számára; részint azért, mert Angliától mint kiinduló és ellátó bázistól messzire esett; végül mert a partraszállás és a hadállomány folyamatos ellátása szempontjából aránytalanul nagy erőbevetést és túlságosan nagy kockázatot igényelt. Velebit különösnek tartotta, hogy ezt katona léte se Mihailović tábornok, se Simović tábornok, jugoszláv miniszterelnök nem ismerte fel. Egész háborús stratégiájukat erre a partraszállásra építették, és Simović már 1941-ben partraszállást követelt az angoloktól. Velebit szerint a jugoszláv kormány emisszáriusai, a küldetésben járó királyi tisztek hazug módon keltették a partraszállás hírért. (Mira ŠUVAR: *Vladimir Velebit vedok istorije*. Razlog d. o. o., Zagreb, 2001. 341–347.) – Velebittel ellentétben Vladimir Dedijer úgy vélte, hogy az angol SOE hírszerző tisztjei, akik Görögország, Jugoszlávia és Albánia területén szolgáltak, 1943-ban igen eltökélten szorgalmazták a Jugoszláviában végrehajtható partraszállást. „Azt, amit Jugoszláviában 1943-ban szándékoztak véghezvinni, 1944-ben Görögországban hajtották végre” – írta Dedijer. (Vladimir DEDIJER: *Novi prilozii za biografiju Josipa Bzoza Tita*. II. Mladost, Zagreb, 1981. 811.)

mány és Anglia ellen. Szerinte mind az előbbi, mind az utóbbi tudott a csetnikeknek a megszállókkal folytatott együttműködéséről; hovatovább az angol és a jugoszláv emigráns kormány egyaránt nemcsak eltűrte, hanem pártfogolta is azt. Tito értesítette a szovjeteket, hogy kész fegyverrel a partra szálló angolok ellen fordulni. Azt állította, hogy az angoloknak eszük ágában sincs a második európai frontot megnyitni, ehelyett a Balkánra törnek majd, hogy nyakát szegjék a kommunista felszabadító mozgalmaknak. Tudomására hozta a Kominternnek, hogy a szovjetek azzal segítenének leginkább a partizánmozgalomnak, ha a frontjuk balszárnyával minél előbb Jugoszlávia keleti határaihoz érkeznének.

Tito úgy ítélte meg, hogy a partraszállás eshetősége folytán a partizánoknak a csetnikek lettek a legfőbb ellenségei. Azt latolgatta, ha a partizánok még a partraszállás előtt döntő vereséget mérnének a csetnikekre, akkor az angolok kényszeredetten ugyan, de a partizánok támogatására fanyalodnának. Ezért 1942 végén kétlépcsős hadműveletet készített elő: előbb Hercegovinában, Montenegróban és Sandžakban vereséget szándékozott mérni Mihailović ott állomásozó seregeire, azután meg dél felől be akart törni Szerbiába, hogy ott is felpezsdítse mozgalmát. Akkorra, amikor a Vörös Hadsereg megjelenik Jugoszlávia keleti határainál, Tito Szerbiában is dominálni szeretett volna seregeivel.⁴⁵ Ezért 1943 februárjának elején 19 700 partizánnal megindult délkelet felé.

A németek azonban rátörtek a Biháci Köztársaságra, súlyos harcok árán keresztülvágták magukat rajta, de mintha észre sem vették volna, hogy egy-egy összecsapás után Tito haderejének számottevő része rugalmasan kitért előlük, s nagy kerülővel, a hátuk mögött ismét visszaszivárgott a korábbi területre. Tito azon seregének viszont, amely Mihailović ellen indult, a Neretvánál nem sikerült elfoglalnia Konjic városát, s átkelnie a folyó bal partjára, ahol a csetnik és az olasz seregek vártak rá. A partizánok több mint 4000 sebesültet és tífuszos katonát is magukkal vittek, ami megnehezítette a manőverezést. Beérte őket a Neretva jobb partja felé közeledő német hadjárat. Tito seregei Prozornál Gornji Vakuf irányában visszaszorították a németeket, hogy egérutat nyerhessenek: három napra és három éjjelre volt szükségük ahhoz, hogy Jablanicánál a sebesültekkel együtt átkelhessenek a Neretván. Erre a célra egy hídnak a romjait használták fel, amelyet korábban maguk robbantottak fel.⁴⁶ Már az első napon erős hídfőt létesítettek a Neretva bal partján. A német megszállási övezetből átjutottak ugyan az olasz megszállási öve-

⁴⁵ Mišo LEKOVIC: i. m. 13–14.

⁴⁶ Uo. 60.

zetbe, de világos volt számukra: ha a németek a megszállási övezet határán túl is üldözőbe veszik őket, akkor kilátástalan helyzetbe kerülnek.

Tito ekkor döntő lépésre szánta el magát. Milovan Đilas, Koča Popović tábornok és Vladimir Velebit ezredes részvételével 1943. március 10-én küldöttséget menesztett a Gornji Vakufban székelő német hadseregpárancsnokságra, ahol három dologról kezdeményezett tárgyalást: a hadifoglyok cseréjére vonatkozóan; arról, hogy a partizánhadsereget ismerjék el hadviselő félnek (ezzel a hadifoglyok és a sebesültek jobb helyzetbe kerültek volna); végül pedig fegyvernynyugvást kínált fel.⁴⁷ A küldöttek közölték még, hogy a jelen körülmények között a legfőbb elengedhetetlennek a csetnikeket tekintik, és készek szembeállni az inváziót esetleg végrehajtó angolokkal is.⁴⁸

Tito azzal is beérte volna, ha a németek legalább a tárgyalások időtartamára felfüggesztik támadásukat. A tárgyalásokat Đilas és Velebit ezredes folytatta előbb Szarajevóban, majd Zágrábban. Rudolf Lüters tábornok, a német haderő horvátországi parancsnoka szerint a partizánsereg már szét volt verve, ezért nem látta értelmét a tárgyalásoknak. Felettese azonban, Edmund Glaise von Horstenau meghatalmazott tábornok, majd Siegfried Kasche zágrábi német követ a fogolycserébe tüstént beleegyezett, a hadviselő fél státusát megtagadta a partizánoktól, a

⁴⁷ Koča Popović tábornok felhatalmazásában, amelyet Velimir Terzić, a partizán vezérkar főnökének helyettese írt alá, a hadifogolycseré és a hadviselő fél státusának elismertetése szerepel, a fegyvernynyugvás kérdése nem. A felhatalmazás 3. pontja homályos, és sok mindent felöllelhet, de megítélésünk szerint nem vonatkozhat a fegyvernynyugvásra. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a parlamenterek szóbeli megbízást is kaptak. (A felhatalmazás szövegét közli: D. LALOVIĆ–M. BASTA: *Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945*. Naprijed, Zagreb, 1986. 144.)

⁴⁸ Mišo LEKOVIĆ: i. m. 82–90. – Velebit egy késői visszaemlékezésében azt állította, hogy ezek nem is tárgyalások, hanem megbeszélések voltak, csak részben jártak sikerrel, s alighanem azért került sor rájuk, mert Tito pánikba esett a 4000 sebesült várható sorsa miatt. Szerinte a három parlamenteri megbízatása a fogolycserén kívül arra szolgált, hogy a megbeszélések időtartamára kérjenek fegyvernynyugvást. Az, hogy a partizánok miként viselkednének egy angol partraszállás esetén, Zágrábban, Glaise von Horstenau tábornok kérdése nyomán került szóba. Velebit így válaszolt: „Amennyiben a britek a Jugoszláv Antifasiszta Népfelzabardító Tanács engedélye nélkül kísérelnének meg partra szállni, akkor a Jugoszláv Népfelzabardító Hadsereg fegyveres ellenállást tanúsítana.”

Vladimir Velebitnek a második világháború előtt ügyvédi irodája volt Zágrábban. Glaise von Horstenau tábornok személyes ismeretségben volt Velebit apjával és nagyapjával egyaránt, akik mindketten az Osztrák–Magyar Monarchia tábornokai voltak. Velebit emlékeztetett arra, hogy a zágrábi megbeszéléstől elsőnek Wilhelm Höttl írt *Die geheime Front* című könyvében, aki a niürnbergi per idején Glaise von Horstenau tábornoktól értesült a történetekről. Velebit arra is felhívta a figyelmet, hogy Tito első ízben csak 1978-ban Jablanicán, a neretvai csata 35. évfordulóján hozta szóba nyilvánosan a zágrábi megbeszélést, s akkor azt állította, hogy megbízottjai túlléptek megbízatásukon. Velebit ezzel nem értett egyet. (Mira ŠUVAR: i. m. 283–289.)

fegyvernység szándékára vonatkozólag pedig bizonyítékokat kért tőlük. Például azt, hogy a partizánok hagyják abba a zágráb–belgrádi vasútvonal elleni támadásokat, illetve azt, hogy katonai tevékenységüket fokozatosan helyezték át a német megszállási övezet határán túlra, az olasz megszállási övezetbe.⁴⁹

Velebit ezredes ebben az ügyben többször megfordult Szarajevóban is, és Zágrábban is. Csakhamar közölték vele, hogy Berlin megtiltott bárminemű tárgyalást a fegyvernységről; a partizánokkal csak feltétel nélküli fegyverletétel jöhet szóba.⁵⁰ Akadnak történészek, akik azt állítják, hogy Tito megbízottjai ennek ellenére Zágrábban 1943. március 22-én írásos megegyezést kötöttek Hitler megbízottjával. Egyelőre nem került elő olyan okmány, amely ezt alátámasztotta volna.⁵¹ Akár volt, akár nem volt egyezmény, a német hadvezetés a Neretvához érve befejezte a Weiss-hadműveletet, s abbahagyta Tito seregének üldözését. Miután pedig a partizánok már vereséget mértek a csetnik és az olasz csapatokra, a német hadvezetés megtagadta az olasz hadvezetésnek azt a kérélmét, hogy nyújtson segítséget a Tito seregei által körülzárt, Drina menti Foča felmentéséhez. Kétségtelen az is, hogy Velebit ezredesnek 1943. április 1-jén még egy kelet-boszniai, 1943. április 9-én pedig egy szlavóniai partizánalakulathoz is ki kellett szállnia, hogy leintse őket a németek által nehezményezett akciókról.⁵² A fegyvernység tehát, ha a tárgyalások megfeneklettek is, mintegy másfél hónapon át spontán módon, kölcsönösen működött.

A berlini hadvezetés azonban csakhamar rájött, hogy a Weiss-hadművelettel mégsem sikerült Tito hadseregére döntő vereséget mérnie. 1943. május derekán megindította a Schwarz-hadműveletet, most már módo-

⁴⁹ Mišo LEKOVIC: i. m. 112–120.; 131–140.

⁵⁰ Joachim von Ribbentropnak a tárgyalásokat tiltó táviratáról: Uo. 140–142. – Kasche zágrábi német követ azonban nem értett egyet Ribbentroppal, s ezt kerekén tudatta vele. (Uo. 142–149.)

⁵¹ Protić szerint az egyezményt a partizánok részéről Koča Popović, Milovan Đilas és Vladimir Velebit, a németek részéről Glaise von Horstenau meghatalmazott tábornok írta alá Zágrábban. Protić azt állítja, hogy az egyezményben a két fél megállapította, miszerint a legnagyobb közös ellenségük a csetnik, és kötelezte magát arra, hogy a szövetségesek partraszállása esetén közös fegyveres akciói indít ellenük (Milan St. PROTIC: i. m. 277–279.). Protić azonban nem fedte fel, milyen források támasztják alá állítását. Más történészek arról sem tudnak, hogy Koča Popović tábornok, a későbbi jugoszláv külügyminiszter jelen lett volna a zágrábi tárgyalásokon.

⁵² A Weiss-hadművelet befejezéséről lásd Mišo LEKOVIC: i. m. 99–100. A fočai beavatkozás megtagadásáról: uo. 186–193. Velebit szlavóniai útjáról: uo. 194–197. – Velebit is megemlíti visszaemlékezésében szlavóniai útját (Mira ŠUVAR: i. m. 285.). Titónak a boszniai és szlavóniai partizánmozgalom vezetőihez írott levelét, amelyben a németekkel való összecsapások elkerülésére és a vasutak elleni támadások szüneteltetésére szólítja fel őket, közli: D. LALOVIC–M. BASTA: i. m. 177–178.

sított céllal: a csetnikek lefegyverzése mellett ismét szerepelt benne Tito-hadsereg megsemmisítése is.⁵³ Közben 1943. május 7-én már Tito is utasította a szlavóniai partizánalakulatok parancsnokságát, hogy folytassák a német vasúti szállítmányok elleni támadásait.⁵⁴

Tito seregeinek Neretva menti csatái a csetnikek és az olaszok ellen 1943. február 15-től március 15-ig tartottak. A partizánseregek benyomultak Hercegovinába, a Sandžakba és Montenegróba. 1943. május 15-től június 15-ig sor került a Sutjeska menti csatákra is.⁵⁵ Ezekben már a német seregek is részt vettek. A partizánok, noha a Sutjeskán nagy veszteségeik voltak, a két folyó mentén lezajlott hadjáratban döntő vereséget mértek Mihailović tábornok csetnik alakulataira. Jugoszlávia nyugati térfelében a csetnikmozgalomnak többé már nem sikerült visszaszereznie korábbi rangját. A Zelengorában vívott harcok során ugyan maga Tito is megsebesült, ám a németeknek a Schwarz-hadművelettel sem sikerült megsemmisíteniük a seregeit. Ez a hadművelet nem érintette a Tito-haderő nagyobbik részét, amely időközben ismét szilárdan megvetette a lábát a Bihaći Köztársaság területén. Hitler szempontjából a Schwarz-hadműveletnek az volt a hozadéka, hogy Hercegovinában lefegyverezték Mihailović mintegy 4000 csetnikjét, akiket hadifogolyként Németországba hurcoltak és kényszermunkára fogtak.⁵⁶

Tito Sandžakig eljutott seregeinek azonban a Neretva menti és a Sutjeska menti csaták után már nem volt ereje ahhoz, hogy Szerbiába is betörjön. Kelet-Bosznián át visszafordult a Bihaći Köztársaság felé, ahol az időközben lezajlott két német büntetőexpedíció ellenére ismét otthonra talált.

Tito nem láthatott bele a brit hadvezetés és Mihailović tábornok mozgalma közötti kapcsolatoknak az alakulásába. Pedig ezek a kapcsolatok éppen ezekben a napokban csaknem drámai módon kiéleződtek. Stanley William Bailey ezredes, aki újabb angol katonai misszió élén 1942 decemberében érkezett Lipovába, Mihailović tábornok montenegrói vezérkarához, kezdetben még arra biztatta Mihailovićot, hogy miközben felkészül a brit partraszállásra, számoljon le a kommunista felkelőkkel.⁵⁷ Azt is tudtára adta azonban, hogy félreérthetetlenül szembe kell fordulnia a megszállókkal is, meg a quisling alakulatokkal is. Anglia tulajdonképpen azt várta volna el Mihailovićtól, hogy saját ember-

⁵³ Mišo LEKOVIĆ: i. m. 39.

⁵⁴ Uo. 198.

⁵⁵ BILANDŽIĆ: i. m. 147.

⁵⁶ A lefegyverzés úgy történt, hogy a csetnikek személyesen szolgáltatták be fegyverüket a németek által meghirdetett gyűlekezési helyen. (Mišo LEKOVIĆ: i. m. 40.)

⁵⁷ Uo. 25.

áldozatai árán teremtsen lehetőséget a biztonságos angol partraszálláshoz, s ne fordítva történjen: Mihailović ne az angol emberáldozatokkal végrehajtott partraszállás gyümölcseit igyekezzen élvezni.

Mihailović tábornok 1943 februárjában Lipovóban, Bailey ezredes és az angol misszió többi tagja előtt kifakadt az angol stratégia, nemkülönben a csetnikmozgalommal szemben támasztott követelés miatt. Az angol stratégiát gyermeknek, minősíthetetlennek mondta. Kijelentette, hogy legfőbb ellenségének a horvátokat, a moszlimokat és a kommunistákat tekinti, s egyetlen barátai nem mások, mint az olaszok. Mihailović vélekedéséről Winston Churchillt is tájékoztatták.⁵⁸ Bailey ezredes szemtanúja volt annak, hogy a csetnikek a neretvai és a sutjeskai csatákban továbbra is az olaszok, sőt a németek felügyelete alatt vettek részt. Az erről szóló jelentések is eljutottak Churchill kezébe. Ekkortájt kezdett az angol hadvezetés eltávolodni Mihailović tábornoktól.

Vajon tudott-e Churchill arról, hogy Tito éppen a Neretva menti csatákat megelőzően kezdeményezett Hitler tábornokainál olyan tárgyalásokat, amelyek éle az angolok ellen is irányult volna? A történelemtudománynak erre még nincs válasza. Bizonyos azonban, hogy a háború alatt senki sem gondolt volna arra, hogy Titót noszogatni kellene a megszállók és a quislingek elleni fegyveres harcra. Kevéssel később, 1943. május 5-én azonban történt még valami, amiről sem Tito, sem Mihailović tábornok nem tudott, Churchill azonban természetesen igen: a közös szövetséges parancsnokság úgy döntött, hogy nem Dalmáciában, hanem Szicílián lesz a partraszállás.

Az angol hadvezetés nyilván a fentieknek, valamint a neretvai harcok kimenetelének a hatására 1943. május végén Bill Deakin százados vezetésével elküldte első katonai misszióját Tito vezérkarához is. Az angol misszió másik tagja, William F. Stewart százados el is esett az épp dúló harcokban. Tito természetesen nem tudta, hogy az angol hadvezetés pont azokban a napokban, 1943 májusában írásban juttatta el Mihailovićhoz azokat az ultimátumszerű követeléseket, amelyeket a tábornoknak, ha továbbra is igényt tartott az angol segílyre és támogatásra, teljesítenie kellett. Az angolok azt követelték Mihailovićtól, hogy teremtsen szoros kapcsolatot kairói hírszerző központjukkal; szakítson meg minden kapcsolatot az olaszokkal és Szerbiában Nedić tábornokkal; állítsa le minden akcióját a horvátok és a szlovének ellen; szüntesse meg a partizánok elleni támadásait és jusson megegyezésre velük; jus-

⁵⁸ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 334.

son egyetértésre Bailey ezredessel az újabb katonai missziók szerepére vonatkozólag.⁵⁹ Mihailović tábornok képtelen volt ezeknek a követeléseknek eleget tenni. Kudarcának tudatában, dolgavégezetlenül, már 1943 júniusában visszatért Szerbiába.⁶⁰

1943 nyarán, a Sutjeska menti csaták idején, döntő fordulat történt Európa és a Földközi-tenger térségének legfőbb hadszínterein: a szovjetek offenzívája hömpölyögni kezdett nyugat felé, az angolok pedig kiverték a németeket az afrikai partokról. Nem látszott valószínűnek, hogy a tengelyhatalmak ezeket a vereségeket kiheverhetik. 1943 júliusában az angolszászok partra szálltak Szicíliában. Csak ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a dalmáciai invázió vagy elmarad, vagy várat még magára. Hirtelesen mintha az épp lezajlott jugoszláv hadműveletek túl korainak, elhamarkodottnak, hiábavalónak mutatkoztak volna. A balkáni hadszíntéren ekkor még nem állt be fordulat. Csak annyi történt, hogy a két jugoszláv felkelő mozgalom közül Tito mozgalma az ország nyugati térfelében katonailag Mihailović mozgalma fölé kerekedett. Az angolszászok azonban csakhamar az olasz csizma déli részén is partra szálltak, s lépésről lépésre nyomultak észak felé. A balkáni hadszíntéren csak ekkor, 1943. szeptember 8-án köszöntött be a döntő fordulat, amikor Olaszország váratlanul letette a fegyvert. Olaszország kapitulációja miatt széles sávban – az Alpesektől Isztrián át egészen Albániáig – katonailag kiürült a jugoszlávai tenger mellék, beleértve Ljubljánát, Fiumét, Szplitet, Podgoricát, Kosovót, egészen a macedóniai Sztrugaig és Tetovóig. A német hadsereg kapkodva törekedett betölteni az űrt. Nemcsak az Adria menti térséget, hanem Olaszország hátramaradt részét is megszállta. A jugoszláv hadszíntéren azonban jelenléte már jóval hézagossabb volt, mint korábban.

Pavelić horvát poglavnik csaknem ujjongott az olasz fegyverletétel hírére: azt remélte, hogy a Független Horvát Állam végre egészében megkapja a dalmát tengerpartot is. Ám csalatkoznia kellett. A német hadvezetés akkor már nem bízott Pavelić erejében, a stratégiai fontos térséget mindenesztül jómaga vette a kezébe.⁶¹ Tito katonasága ezzel szemben megújult: jelentős mennyiségű korszerű fegyverzetet, hadianyaga-

⁵⁹ Milan St. PROTIC: i. m. 300.

⁶⁰ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 304.

⁶¹ Weichs tábornok, a dél-keleti térség német fegyveres erőinek parancsnoka az 1943. október-november hónapokra vonatkozó jelentésében így értékelte a Jugoszlávia nyugati térfelében kialakult helyzetet: „Tito partizánparancsnok a Független Horvát Államon belül egy szovjet államot hozott létre, jól működő civil közigazgatással. Fegyveres erőinek létszáma mintegy 100 000-re tehető, 20 hadosztályba és 14 önálló brigádba szervezve. Zágrábon kívül az (usztasa) államnak már nincs autoritása. A Független Horvát Állam fegyveres erőire többé nem számíthatunk.” (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 151.)

got zsákmányolt. Létszáma 1943 végén már 300 000 főre emelkedett.⁶² Két olasz hadosztály mindenestül átpártolt Tito – és nem Mihailović – seregéhez, és még sokáig a jugoszláv hadszíntéren küzdött a hitleri német hadsereg ellen.⁶³

Tito úgy látta, két új lehetőséggel kell számolnia. Azonnal hozzálátott, hogy a mindaddig Olaszországhoz tartozó Isztriára, a szlovén tengerpartra, a Soča völgyének és Gorizia vidékének szlovén lakta területeire is kiterjessze mozgalmát, s mielőbb ott is felkelést szítson. Igyekezete mérsékelt visszhangra talált a lakosság körében. Ugyanakkor egy munkatársát, Svetozar Vukmanovićot Macedóniába küldte, hogy ott alakítson egy központot, amelynek az lett volna a feladata, hogy a balkáni, nevezetesen a jugoszláviai, a bulgáriai, a görögországi és az albániai kommunisták vezette népfelszabadító mozgalmakat, valamint a partizán felkelők küzdelmét egybehangolja.⁶⁴ Nem rejtette véka alá, hogy egy – kommunista megfogalmazásban – népi uralom alatt álló balkáni föderáció létrehozását szorgalmazza, amelyben a tagköztársaságok száma – a hatra tervezett jugoszláviai köztársaságot figyelembe véve – kilencre emelkedett volna. Ettől kezdve az, amiért Tito harcolt, valamilyest meghaladta Jugoszlávia határait. Vukmanović Bulgáriában egyelőre nem sokra ment, de Görögországban kiépítette a kapcsolatait, és sikerült megvetnie a lábát Albániában.

Emellett Titót továbbra is gondba ejtette az angolszászok esetleges dalmáciai inváziója. Az emigráns jugoszláv kormány még mindig szívvel-lélekkel szorgalmazta az angol partraszállást. Tito viszont csaknem mindenre kapható lett volna, hogy azt megakadályozza. Nem tudott arról, hogy Rooseveltt és Churchillel a quebeci megbeszélésen – 1943. augusztus 17-én – úgy döntött: a régóta ígértetett második európai frontot nem balkáni, hanem franciaországi, nevezetesen normandiai partraszállással

⁶² Az olasz kiugrást követő napokban Szplíttből 5000, Ljubljánából 4000 ember állt be a partizán seregbe. (Uo. 151.) Bilandžić szerint 1943 végén Jugoszlávián belül így alakult a partizánbrigádok elosztása: Horvátországban 38, Bosznia-Hercegovinában 23, Szlovéniában 17, Montenegróban 6, Szerbiában 5, Vajdaságban 5, Macedóniában 1,5 és Koszovóban 0,5 brigád állt fegyverben. (Uo. 157.)

⁶³ A partizánoknak négy olasz hadosztályt teljes egészében, öt másikat túlnyomórészt, még kettőt csak részben sikerült lefegyverezniük. Minőségi változást jelentett a partizánok számára a zsákmányolt nehéz fegyverzet igénybevétele. A Venezia és a Taurinense hadosztály csatlakozott Tito partizánjaihoz. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 310.)

⁶⁴ Tito és munkatársai azt remélték, hogy a balkáni föderáció létrejöttével határkiigazításra is sor kerülhet. Úgy tervezték, hogy Szerbiától Bulgáriához csatolják a bolgárlakta határmenti sávot, Bulgáriától Macedóniához Pirini Macedóniát, hasonlóképpen Görögországtól ugyancsak Macedóniához Égei Macedóniát. Ez esetben Kosovo Albániához került volna. A balkáni föderáció igazi nyertese Macedónia és Albánia lett volna. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 290.)

realizálja majd. Sőt arról sem tudott, hogy Sztálin, Churchill és Roosevelt a teheráni konferencián, 1943. november 28-án elhatározta, miszerint Jugoszláviát a háború után teljes egészében vissza kell állítani, a jugoszláv partizánsereget pedig a jövőben hathatós katonai támogatásban kell részesíteni.⁶⁵ Ez azt jelentette, hogy a szövetséges nagyhatalmak Tito felkelőit hivatalosan szövetséges haderőnek ismerték el.

Minderről mitsem tudván, Titónak az volt a legfőbb gondja, miként akadályozhatná meg, hogy II. Péter király és az emigráns jugoszláv kormány a partraszállást követően az angolokkal karöltve visszatérjen az országba. Úgy képzelte, ha egy új, másik Jugoszlávia legfelsőbb állami testületeinek és szervének a megalakulását proklamáltatja, akkor beleszólhat a dolgok alakulásába, és feltételeket is szabhat a nyugati szövetségesek esetleges partraszállásához. Sőt, ha kell, fegyverhez is nyúlhat országa védelmében.⁶⁶

Moszkva azonban már korábban leintette államalkotó szándéka miatt. Sztálin nemcsak a szövetségesekhez fűződő viszonyát, hanem a jugoszláv királyi kormánnyal fenntartott diplomáciai kapcsolatát is féltette egy ilyen elhatároló tétől. Hiszen a szövetségesek bizalmának növelése érdekében 1943-ban még a Kommunista Internacionálét is feloszlatta. Mindazonáltal Tito – megszegve Moszkva tilalmát – egybehívta a Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsot, amely Jajcében, 1943. november 29-én a hat köztársaságból álló jugoszláv föderáció törvényhozó testületévé nyilvánította magát és létrehozta saját kormányát, amelynek élére Josip Broz Titót állította; kinyilvánította, hogy a leendő államformáról – monarchia vagy köztársaság – majd a háború után megválasztandó alkotmányozó nemzeti gyűlés dönt. Egyúttal II. Péter királynak megtiltotta, hogy visszatérjen az országba, az emigráns jugoszláv kormánytól pedig megtagadta a legitimitást. Ezenkívül még egy nagy horderejű dologról döntött: Isztriát, Olaszország és Ausztria szlovén lakta területeit, amelyek az első világháborút követően Jugoszlávián kívül rekedtek, Jugoszláviához fogják csatolni.

A Tito vezette Jugoszlávia kettős kötődésben született: az új államot a leendő tagköztársaságok korábban alakított népfelszabadító antifasiszta tanácsainak a küldöttei hozták létre,⁶⁷ utólag viszont a döntést

⁶⁵ Teheránban úgy döntöttek, hogy a britek mellett a szovjet kormány is küld katonai missziót Tito vezérkarához. Petranović szerint Teheránban a Tito vezette haderőt de jure az antifasiszta koalíció tagjával ismerték el. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 329–330.)

⁶⁶ Tito 1943. november 12-én ezt táviratolta Moszkvába: „Nem fogjuk megengedni, hogy beleegyezésünk nélkül partra szálljanak, és készek vagyunk fegyveres erőt alkalmazni ellenük.” (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 160.)

⁶⁷ A jajcei ülésre az ország területén összesen 268 küldöttet választottak, de csak 142 küldöttnek sikerült a részlegesen megszállt területen átvágnia, időben eljutnia a színhelyre. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 326.)

minden köztársaság népfelszabadító antifasiszta tanácsa – a macedóniai és a szerbiai is – hitelesítette. Az utólagos hitelesítésre azért volt szükség, mert a jajcei konstitúciónak volt egy szépséghibája: a macedóniai küldöttek nem érkeztek meg időben, Szerbiát pedig, minthogy ott a csetnikek uralma miatt nem alakulhatott meg a népfelszabadító antifasiszta tanács, az ország nyugati felében háborúzó szerbiai partizánalakulatok küldöttei képviselték.⁶⁸

Így Jugoszláviának két, egymást kölcsönösen el nem ismerő kormánya lett: egy Londonban, egy meg az országban. A hazai kormány a népfelszabadító bizottságok hálózatára alapozta közigazgatását. A másiknak nem volt az országban közigazgatása.

A Tito-féle Jugoszlávia megalakulása nagy visszhangra talált a szét darabolt ország minden zugában. Ugyanis a vegyes összetételű Bosznia-Hercegovinán kívül minden más köztársaság nemzeti jellegű képződményként szerepelt, s mindegyik megkapta az elszakadási jogot is. Ez azt jelentette, hogy a londoni királyi kormánnyal ellentétben Tito állama a szerbeken, horvátokon és szlovéneken kívül a macedónokat és a montenegróiakat is autochton nemzetként kezelte. Jajcében nem állapították meg a köztársaságok határait. Erre csak a következő két évben került sor, amikor a hátramaradt történelmi tartományok sorsáról is döntöttek. Előbb Dalmáciát hozzácsapták Horvátországhoz, utóbb Sandžakot felosztották Szerbia és Montenegró között, végül Vajdaság 1945 tavaszán autonóm tartományként, Kosovo pedig autonóm körzetként Szerbiához csatlakozott.⁶⁹

Božidar Purić, az emigráns jugoszláv kormány miniszterelnöke a jajcei döntést tüstént „terrorista cselekménynek” nyilvánította.⁷⁰ Mihailović tábornok viszont ellenakcióra szánta el magát. A Ba nevű szerbiai faluban 1944 januárjában megszervezte a Szent Száva Kongresszust, amelyen a küldöttek egyebek mellett egy trialista monarchikus föderáció

⁶⁸ Ehhez a történethez tartozik: Vajdaság küldöttsége annak a tudatában indult Jajcába, hogy Vajdaság köztársaság lesz; a küldöttség sohasem érkezett meg a boszniai városkába, s Vajdaságba sem tért vissza: útközben valahol nyoma veszett.

⁶⁹ A vajdasági autonómiapártiak szerint Vajdaság saját tartományi népfelszabadító bizottságának vezetésével sokáig – mintegy két évig – de facto autonóm tartományként egzisztált a jajcei Jugoszlávia keretében, egészen Szerbiához való, önrendelkezési alapon történt csatlakozásáig. A szerbiai parlament külön döntött arról, hogy tudomásul veszi a csatlakozást. Eszerint Vajdaság autonómiája eredeti, s nem származtatott. A vajdasági autonómiapártiak erre a körülményre alapozták azt az álláspontjukat, miszerint Vajdaság státusa a jövőben is elidegeníthetetlenül a vajdasági akaratnyilvánításához kapcsolódik. (Lásd Mile MALI: *Socijalistička autonomna pokrajina Vojvodina*. Centar PK SKV za političke studije, Novi Sad, 1980. 51–185.)

⁷⁰ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 332.

mellett tették le a garast. Mihailović tábornok voltaképpen a jugoszláv emigráns kormányra szerette volna rátukmálni a trialista föderációt. Tudott róla, hogy az emigráns kormány néhány szerb tagja már 1943 nyarán foglalkozott a Szerb Földek 1940-ből származó projektumának életrekelésével, de a magatehetetlen kormány képtelen volt az elképzelést kiegészíteni és hivatalosan is programjába iktatni.

Mihailović tábornok kongresszusa Stevan Moljević ügyvédnek, a Ravna Gora-i Mozgalom ideológusának még 1941. június 30-án közölt, *Homogén Szerbia* című kiáltványát emelte hivatalos rangra. Moljević azt várta a második világháborútól, hogy majd bepótolja, amit Nikola Pašić egykori szerb miniszterelnök az első világháború után elmulasztott: Jugoszlávián belül létrehozza a homogén Nagy-Szerbiát. Moljević kereken kijelentette, hogy a homogén Szerbia talpraállításhoz Jugoszlávián belül nagy lakosságcserére lesz szükség. Főleg a szerbeket, a horvátokat és a nemzeti kisebbségeket szerette volna kimozdítani otthonukból.

Moljević szerint a tengerparti Karlobagtól Károlyvároson át Verőcég vezető vonaltól délre és keletre eső területeknek mindenesztül a homogén Szerbiához kell tartozniuk.⁷¹ Ez azt jelentette volna, hogy még az 1939-ben létrehozott Horvát Bánság területének jelentős része is Szerbiához kerül. Szövegéhez egy hevenyészett térképet is mellékel, amelyen a pirinyó Szlovénia és a kicsinyke Horvátország mellett Szerbia ráterpeszkedett csaknem az egész Jugoszláviára. Sőt Szerbiát a magyarországi Pécs, Baja és Mohács térségével, valamint a romániai Temesvár és Resica vidékével kívánta gyarapítani. „A szerbek, mert a Balkánon elsőnek szegültek szembe a nyugatról kelet felé törhető germánokkal, jogot formálhattak arra, hogy vezető szerepük legyen a Balkánon – írta Moljević. – Vezető szerepükről nem mondhatnak, s nem is kívánnak lemondani, saját maguk miatt sem, meg a Balkán sorsa miatt sem. A szerbeknek be kell tölteniük történelmi küldetésüket, de ezt csak akkor tehetik meg, ha egy homogén Szerbiába tömörülnek, annak a Jugoszláviának a keretében, amelyet saját szellemiségükkel itatnak majd át, s amelyre rásütik saját pecsétjüket. A szerbeknek hegemoniát kell érvényesíteniük a Balkánon, de ahhoz, hogy a Balkánon hegemoniájuk lehessen, előtte már hegemoniával kell rendelkezniük Jugoszláviában.”⁷² Csakhamar kiderült azonban, hogy a Ravna Gora-i Mozgalomnak nincs már elég ereje ahhoz, hogy elképzelését valóra is váltsa.

⁷¹ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 135.

⁷² Nedjelja, Sarajevo, 1991. szeptember 22. 18–19.

Winston Churchill brit kormányfő ugyanis merőben másként fogadta a Tito-féle ellenkormány megalakulását, mint várták. A Neretva menti csaták után – 1943 márciusától kezdve – úgy látta, hogy az emigráns királyi kormánynak és Mihailović tábornoknak rosszul áll a szénája. Velük Anglia balkáni, főleg pedig jugoszláviai befolyása is meginoghat. Katonai hírszerzői Titót már a jövő embereként emlegették. 1944 januárjában – Mihailović tábornok ellenkongresszusa idején – Churchill hosszú levelezésbe kezdett Titóval. Arra igyekezett rávenni őt, hogy egyeítsék a két felkelő sereget, alakítsanak egy közös jugoszláv kormányt, II. Péter királyt vitessék haza Jugoszláviába, hogy részt vehessen a megszállók elleni háborúban. Churchill kész volt feláldozni Mihailović tábornokot és félreállítani a szélsőséges szerb politikusokat, csakhogy menthesse II. Péter királyt, s megőrizhesse a királyságot. Churchill nagyjából ugyanazt szorgalmazta Jugoszláviában is, amit Görögországban. Úgy gondolta, hogy a brit befolyást a monarchia fenntartásával, Tito mozgalmának a királyságba való beolvasztásával őrizheti meg Jugoszláviában.

1944. február 5-én például Churchill közölte Titóval, hogy Mihailović tábornok eltávolításán fáradozik, s afelől érdeklődött, vajon Mihailović menesztése után II. Péter király hazamehetne-e Jugoszláviába, ahol is sok szerbiai szerbet nyerhetne meg a népfelszabadító mozgalomnak. Tito 1944. február 9-én azt válaszolta Churchillnek, hogy legjobb volna, ha a szövetségesek a Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsot elismernék főhatalomnak Jugoszláviában, s miután a londoni emigráns kormányt és a csetnikmozgalmat feloszlátják, nem volna semmi akadálya, hogy a népfelszabadító mozgalom együttműködjön a királlyal.

Churchill nyilván úgy ítélte meg, hogy jó úton jár, ezért 1944. február 21-én az angol parlamentben elismerését fejezte ki Titonak eredményes harcáiért, dicsérte a nemzeti emancipációt szolgáló programját, s első ízben vádolta meg Mihailović tábornokot nyilvánosan azzal, hogy együttműködik a megszálló seregekkel.⁷³ A jugoszláv emigráns kormányban és Mihailović tábornok köreiben nagy riadalom támadt. Churchill azt szerette volna, ha a király Ivan Šubašićot, a volt horvát bánt, Maček emberét miniszterelnökké nevezi ki. A király azonban durcáskodott. Churchill 1944. április 13-án figyelmeztette II. Péter királyt, hogy a Vörös Hadsereg hamar elérheti a jugoszláv országhatárt, s ha semmit sem tesz, akkor Tito és a szovjetek könnyen véget vethetnek a monarchiának. Erre II. Péter király 1944. április 20-án beletörődött: ki fogja ne-

⁷³ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 161.

vezni Šubašićot. Mégsem történt semmi. Ennyi huzavona láttán Roosevelt – 1944. május 19-én – azt sugallta Churchillnek, hogy a szerb–horvát ellentét mélysége miatt álljanak el Jugoszlávia restaurálásától; állítsák vissza Szerbiát mint független királyságot.⁷⁴

Pár nap múlva váratlan esemény történt. 1944. május 25-én, Tito 52. születésnapján, a német hadvezetés látványos légideszantot hajtott végre a boszniai Drvaron, ahol Tito főparancsnoksága éppen állomásozott. Skorzenynek – aki a Gran Sassón korábban Mussolinit kiszabadította fogságából, később pedig Horthynak a budai várból történő eltávolításában játszott emlékezetes szerepet – foglyul kellett volna ejtenie Titót. Ő azonban a sebtében kerekedett harc során a főparancsnokságot kísérő alakulatokkal egérutat nyert, és Vis szigetére helyezte át a főparancsnokságot. Zsákmányul ejtették viszont Tito marsalli rangjelzéssel ellátott zubbonyát, amelyet azután széltében-hosszában mutogattak. Így Titónak soron kívül nemzetközileg nagyra nőtt a tekintélye. Visi főparancsnokságának további védelmében már a nyugati szövetségesek is részt vettek.

Churchill, a nagy visszhangot keltő esemény után, korábbi elhatározása alapján, 1944. május 31-én hazarendelte a Mihailović tábornok parancsnokságai mellé delegált mintegy 60 fős brit katonai missziók tagjait.⁷⁵ II. Péter király pedig 1944. június 1-jén végül mégis, fogcsikorgatva bár, kinevezte Ivan Šubašićot az emigráns kormány miniszterelnökévé. Ettől kezdve Mihailović tábornok, a hazai csetnikmozgalom vezére, már nem volt az emigráns jugoszláv kormány hadügyminisztere. Churchill úgy gondolta, hogy ezzel megtört a jég. Šubašić még kormánya megalakítása előtt ellátogatott Vis szigetére. Úgy képzelte, hogy kormányát a király és Tito embereiből állítja össze, olyképpen, hogy az emigránsok túlsúlyba kerüljenek benne. Tito ezt kereken elutasította.⁷⁶ Időközben az is kiderült, hogy az emigráns szerb politikusok között sem akadt egyetlen egy sem, aki hajlandó lett volna Šubašić keze alatt kommunistákkal közös kormányban részt venni. Šubašić egyelőre arra kényszerült, hogy egymagában vezesse kormánya minden tárcáját. Így az az egyezmény, amelyet Tito és Šubašić 1944. június 16-án Visen kötött, nem sok vizet zavart. A két fél kiemelte benne a közös kormány alakí-

⁷⁴ Uo. 161.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Churchill már ebből az alkalomból Šubašićtal együtt Péter királyt is Visre, Titóhoz akarta küldeni. Tito ellenszegülése miatt Péter Máltán maradt. Šubašić azt javasolta, hogy a partizánmozgalom fogadja el a királyi kormányt saját kormányává, amelyben több tárcát kapna. Elképzelése szerint Tito töltötte volna be a hadügyminiszter posztját, Péter lett volna a Népfelszabadító Hadsereg főparancsnoka. Šubašić azonban nem ragaszkodott elképzeléséhez. (Mira ŠUVAR: i. m. 324–325.)

tásának a szükségét, együttműködésképpen pedig az egyszemélyes Šubašić-kormány magára vállalta a népfelszabadító mozgalom érdekeinek külügyi képviseletét. Tito azonban nem szüntette meg saját kormányát. A külképviseletre pedig hamarosan ennél is jobb lehetőség kínálkozott számára: katonai missziót küldhetett az angol kormányhoz, amelyet Vladimir Velebit ezredes vezetett.

Šubašićnak viszont nemcsak a királyi kamarilla szerb részével gyűlt meg a baja; e kamarilla horvát és szlovén tagjai is elleneztek – Maček és Korošec hívei –, hogy a szövetségesek bármilyen engedményt tegyenek Titónak. Ezért ők is Šubašić ellen fordultak. A kamarilla szerb korifeusai meg valóságos kampányba kezdtek – nem is Tito, hanem Churchill ellen. 1944. július 17-én levelet írtak II. Péter királlyal Rooseveltnek, amelyben az ifjú király arra kérte az amerikai elnököt, tartóztassa fel Churchillt, és mentse meg Szerbiát; nemkülönben a szövetségesek szálljanak partra Dalmáciában, mert ha Tito kerül hatalomra, azt nemcsak Szerbia, hanem egész Közép-Európa megkészerűli.⁷⁷

Ezzel akkor már veszett ügyet pártfogoltak. Fogalmuk sem volt róla, hogy Churchill mindvégig a dalmáciai partraszállás mellett kardoskodott, s csak Roosevelt csökönysége miatt fogadta el a dalmáciai helyett a normandiai inváziót. A nyugati szövetségesek még 1941-ben megígérték, 1942 óta pedig – próbára téve Sztálin türelmét – folyton halogatták a második európai front megnyitását. Vajon tudtak-e róla, hogy Sztálin egészen 1943 őszeig több ízben különbékét kínált fel Hitlernek?⁷⁸ Titónak nem volt róla tudomása. Sztálin legszívesebben kimaradt volna – miként mondta – a két imperialista tömb egymás közti leszámolásából, s kívárta volna, hogy mindkettő a végsőkéig kimerüljön. Roosevelt viszont 1944 nyarán már csak azért is be kívánta váltani Sztálinnak tett ígéretét, mert számított ellenígéréteinek betartására: arra, hogy Németor-

⁷⁷ A levélben II. Péter király azt is felpanaszolta, hogy Churchill szerint neki el kellene árulnia Mihailović tábornokot, amit ő nem tehet meg. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 178.)

⁷⁸ 1941. július 12-én angol–szovjet egyezményt írtak alá, amelyben a szerződő felek nemcsak kölcsönös segítségnyújtásra kötelezték magukat, hanem arra is, hogy nem kötnek Németországgal különbékét. (Lásd: ORMOS Mária: *Szarajevótól a Csendes-óceánig 1914–1945*. i. m. 446.) Ezzel ellentétben Sztálin 1941 decemberében Stockholm közvetítésével azt üzenté Berlinek, hogy a Szovjetunió az 1939-es határok alapján kész különbékét kötni. „1943 folyamán ezt további szovjet javaslatok követték (áprilisban, júniusban és szeptemberben), de Sztálin ekkor már nem az 1939-es, hanem az 1941-es határok elismerését jelölte meg feltételként. Hitler a szovjet ajánlatot minden alkalommal válasz nélkül hagyta. 1943 ősztől kezdve viszont többé nem került sor hasonló szovjet lépésre, mivel akkor már mind Sztálin, mind a szovjet vezérkar biztos volt a győzelemben.” (Uo. 458.) A háború jugoszláviai vonatkozásában ez annyi- ből érdekes, hogy Sztálin még Olaszország kiugrásának a hónapjában is különbékét kínált fel Hitlernek.

szág legyőzése után a Szovjetunió három hónapon belül hadat üzen Japánnak. Egy balkáni front megnyitása semmiképpen sem helyettesíthette a beígért nyugati frontot. Egy nyugati front mellett viszont egy balkáni front fenntartását Amerika túl nagy erőbevetésnek tekintette. Ezért nem szállhattak az angolok partra Dalmáciában. Amerika Japán ellen vívott távol-keleti háborújának akkor még senki sem látta a végét. Szó sem volt még az atombomba felhasználásáról.

Mindazonáltal Churchill is elégedetlen volt a Tito–Šubašić-féle egyezményvel. Ezért Titót meghívta Olaszországba, s 1944 augusztusának derekán Nápolyban és Casertában két napig tanácskozott vele.⁷⁹ Azt bizonygatta neki, hogy a szerbiai parasztagzák antifasiszták, de partizánellenesek, Szerbiában tehát Tito aligha vetheti meg a lábát. Ezért a szövetségesek közös érdeke, hogy Tito mielőbb kompromisszumra jusson a királlyal és a királyi kormánnyal. A kiegyezés érdekében igyekezett tőle kicsikarni egy nyilatkozatot, miszerint a népfelszabadító mozgalomnak nem az a célja, hogy a háború után Jugoszláviában kommunista rendszert teremtsen; s emellé ígéretet kért arra nézve is, hogy a nyugati katonai segílyt nem használja fel a kommunizmus kikényszerítésére.

Tito azonban úgy találta, hogy az idő Szerbiában is az ő javára dolgozik. Kitért a félreérthetetlen ígéretek elől. Óvakodott azonban attól is, hogy bármit oktalanul elutasítson. Szóba hozta kormányának azt az igényét, hogy Isztriát, a szlovén tengerpartot és Koruškat, amelyek Olaszországhoz, illetve Ausztriához tartoztak, csatolják Jugoszláviához. Churchill nem ellenezte az elgondolást, de azt sugallta, Šubašić írjon egy memorandumot, s számoljon vele, hogy erről majd csak a békekonferencia dönthet. Viszont arra kérte Titót, tegyen le a balkáni föderáció létrehozásáról; tudtára adta, hogy az angol kormány azt minden eszközzel megakadályozná.⁸⁰ Később Titónak épp emiatt a két törekvése miatt támadtak nagy bonyodalmak.

Partizán seregeinek 1944 tavaszán még mindig nem sikerült ugyan betörniük Szerbiába, de ettől eltekintve 1944 derekára Szerbiában már több partizánbrigád alakult. 1944 augusztusának végén II. Péter király végre eltávolította Mihailović tábornokot a Hazai Jugoszláv Katonáság éléről is, szeptember első napjaiban pedig felszólította a szerb hazafiakat, hogy az ország felszabadításáért folyó harcban Tito parancsait kövessék.⁸¹ Mihailović tábornok azonban megtagadta az engedelmességet,

⁷⁹ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 342–343.

⁸⁰ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 165.

⁸¹ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 346.

továbbra is seregei élén maradt, s alvezérei is kitartottak mellette. Így kiderült, merő fikció volt, hogy az emigráns kormánynak saját hadserege volna az ország területén. Ezzel Churchill tárgyalási pozíciói is gyengültek.

Tito seregei 1944 nyár utóján Bosznia felől betörték Szerbiába. Mihailović tábornok csetnikjei ekkor már Nedić tábornok quisling fegyvereseivel vállalva harcoltak a partizánok ellen. Ez akkor már végképp annak minősült, hogy Mihailović tábornok az antifasiszta szövetséges haderő ellen háborúzik. A Szerbiáért folyó küzdelem 1944 szeptemberében Tito javára dőlt el. Nedić tábornok csapatai felmorzsolódtak. Mihailović több alakulata felbomlott, csetnikjei közül, aki csak tehetett, beállt a partizánok közé. Megmaradt csapatával Mihailović bevette magát a kelet-boszniai rengetegbe.⁸²

Amikor a Vörös Hadsereg 1944. szeptember 12-én Turnu Severinnél elérte Jugoszlávia keleti határát, ott már Tito alakulatait találta. Tito 1944. szeptember 18-án Moszkvába repült, találkozott Sztálinnal, s megállapodott a szovjet hadvezetéssel, hogy a szovjet hadsereg csak Szerbia északi felén és a Vajdaságon vonul át, a front haladtával pedig elhagyja az országot. A szovjetek roppant haderővel vonultak be Szerbiába. Pusztá jelenlétük kilátástalan helyzetbe hozta nemcsak a szerbiai quislingeket, hanem a Szerbiában állomásozó német katonaságot is. Belgrád felszabadításában, amely egy hétig tartó utcai harcok után 1944. október 20-án következett be, a szovjet hadsereg is részt vett, de csak Tito seregeinek a nyomában. Szerbia felszabadításával Tito kezére került a Szaloniki felé vezető vasút is, és ezzel elvágta azt az útvonalat, amelyen át a nagy létszámú – mintegy 350 000 katonából álló – német E-hadseregcsoport épp kivonulófélben volt Görögországból. A németek ezért a nyugati ország rész útalan útjain, kezdetben Koszovón át, később Albánia felől, Mostaron és Szarajevón át voltak kénytelenek Magyarország és Ausztria felé visszavonulni.⁸³ Közben Tito alakulatai – például a Kelet-Boszniában állomásozó 2. jugoszláv hadsereg – ott is szakadatlanul támadták őket.

Abból a megfontolásból, hogy legalább a Szerbiában veszteglő partizánseregeket meg a szovjet katonaságot feltartóztassák, a németek erős

⁸² Szerbiában elszenvedett veresége után Mihailović tábornok 1944. szeptember 27-én mintegy 15 000 csetnik élén Kelet-Boszniába vonult. 1945. május 12-én és 13-án döntő csatát veszített, s legszűkebb kíséretével visszamenekült Szerbiába. Itt még több mint egy évig a járhatatlan hegyekben rejtőzködött. 1946. június 13-án elfogták. Háborús bűnösként halálra ítélték, s az ítéletet végrehajtották. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 178–180.)

⁸³ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 363.; Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 179–180.

védelmi vonalat állítottak fel a Duna és a Száva között, a Boszut folyócska mentén, Šid közelében, s annak folytatásában Boszniában is. Tito vezérkara csakhamar létrehozta a szerémségi frontot, amely azonban még akkor is beásva állt, amikor a jobbszárnyán a szovjet katonaság Bezdánnál már átkelt a Dunán, s messze távozott a Dunántúlon, sőt Bécs felé közelített. A dunai átkelésben a szovjet katonasággal karöltve részt vett a 3. jugoszláv hadsereg is, majd a Dráva mentén a szerémségi front mögé került, s Viroviticánál már 1945 januárjában hídfőt állított fel a dél felől áramló németekkel szemben.⁸⁴ Ekkor azonban a 3. jugoszláv hadsereg is megtorpant. Szerbia és Vajdaság 1944 októberében szabadt fel véglegesen, Macedónia és Koszovó 1944 novemberében, Montenegró és Dalmácia teljes egészében – bele értve a szigeteket is – 1944 decemberében.

Tito elégedetten nézhetett 1945 elébe: az országnak több mint a fele véglegesen a kezére került, az ország belsejében is voltak átmenetileg felszabadított területek, közben pedig kialakult a befejező hadműveleteknek a koncepciója is. Eszerint a Dalmácia északi felében és Likában tömörített partizánalakulatoknak – Tito ezekből hozta létre 1945 márciusában a 4. jugoszláv hadsereget – át kellett törniük az olaszországi német visszavonulást biztosító frontot, majd el kellett foglalniuk Isztriát, a szlovén tengerpartot, Triesztet, a Soča völgyét, s végül az ausztriai Koruška (Karintia) felé kellett folytatniuk az előrenyomulást. A másik három jugoszláv hadseregnek pedig a Dráva és a Száva között, valamint a Szávától délre, Észak-Bosznián át kellett utat törniük maguknak, s harapófogóba szorítaniuk az ország belsejében rekedt német és quisling seregeket.

A német katonaság azonban szívós ellenállást tanúsított, mert ezzel mind a görögországi, mind az olaszországi kivonulást fedezte. Moszta például csak 1945. február 15-én, Szarajevó meg 1945. április 12-én szabadult fel. Ebből is kiviláglik, milyen lassan folyt a német katonaság és a guislingek kiszorítása az ország belsejéből. A téli hónapokban minden megdermedt; Tito a tavaszi offenzívára igyekezett felkészülni. Az 1. jugoszláv hadseregnek csak 1945. április 12-én sikerült áttörnie a szerémségi frontot; a szovjet hadsereg a közös front északi folytatásában másnap, 1945. április 13-án már Bécsset is bevette. A 4. jugoszláv hadsereg – amelynek egyébként a vajdasági Petar Drapšin volt a parancsnoka – Dalmácia északi részéből kiindulva ugyancsak áttörte a német frontot, s ennek köszönhetően az angolokat megelőzve foglalhatta el

⁸⁴ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 365.

Isztriát, sőt 1945. május 1-jén felszabadította Triesztet is. Akkor még Zágráb is, Ljubljana is Pavelić poglavnik, illetve a német hadsereg kezén volt. Így az ország nyugati fele 1944 folyamán továbbra is, csaknem a háború befejezéséig, az ország keleti felétől elkülönült életet élt.

1944 tavaszára természetesen a Független Horvát Állam területén is mind többen felismerték, hogy közeledik a vég, s mert Hitler vesztésre állt, a horvát nép jövője érdekében cselekedni kellett. Maček várakozására berendezkedett Horvát Parasztpártja is válaszút elé került. A párt jobbszárnya annak idején Pavelić poglavnikhoz, balszárnya pedig kevéssel később Tito partizánjaihoz csatlakozott, ahol a horvátországi népfrent keretében megtartotta formális különállását. Épp ekkortájt azonban az emigráns kormánnyal Nyugaton tartózkodó Maček-párti politikusok is, akik mindaddig egységesen küzdöttek a kormányon belül a nagyszerb irányvonal ellen, megoszlottak: Šubašić köré azok tömörültek, akik hajlandók voltak Titóval együttműködni, Krnjević köré pedig azok, akik elutasították a Titóval való együttműködést. A párt Mačekhez hű része azonban még így is jelentős politikai tényező volt, kivált a Dráva és a Száva közötti területen.

1944 tavaszán Maček emberei ismét felújították a horvátországi népfelszabadító mozgalommal régóta takaréklángon tartott tárgyalásaikat. A tárgyalásokat a háttérből August Košutić, a Maček-párt alelnöke irányította. Nagyon ügyelt arra, hogy Mačekhez ezúttal se vezessenek szálak. A Maček-pártiak már csak azért is igyekeztek volna Tito horvátországi embereivel szót érteni, mert a nyugati szövetségesek is erre ösztökélték őket. 1944 áprilisában átadtak egy tervezetet Tito képviselőjének,⁸⁵ amelyben abból indultak ki, hogy a Horvát Parasztpárt a horvát nép legitim képviselője, de hajlandó koalíciós alapon megosztani a hatalmat Horvátország népfelszabadító mozgalmával, s javasolja, hogy koalíciós szervükként hozzák létre a Legfelsőbb Horvát Tanácsot. Kikötötték, hogy a háború után három hónapon belül szervezzenek szabad választásokat. Arra törekedtek tehát, hogy azonnali hatalommegosztással odahassanak: Horvátország függetlenebb legyen a leendő Jugoszlávián belül, mint amilyenek Titóék gondolták, illetve Horvátországon keresztül politikai pluralizmust és demokratikus államberendezést honosítsanak meg a leendő Jugoszláviában.

Valószínűbbnek látszott azonban, hogy nem Horvátország diktál majd a többi köztársaságnak, hanem ellenkezőleg, Horvátországnak is osz-

⁸⁵ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 173–174.

toznia kell a többi köztársaság sorsában. A jajcei horvát tagköztársaság 1944 nyarán jobban meg volt szervezve, tehát önállóbb is volt, mint a többi köztársaság, de ennek az önállóságnak is megvoltak a határai. Azok a harcosok, akiktől karnyújtásnyira van a győzelem, ritkán hajlanak hatalommegosztásra. Előbb Andrija Hebrang, a horvát kommunisták első embere, majd a horvátországi népfront is elvetette a Maček-párt javaslatát. A Maček-párttól már csak azt várták el, szólítsa fel híveit, hogy csatlakozzanak a népfelszabadító mozgalomhoz.

1944 áprilisában már az usztasák legfelsőbb köreiben is akadtak, akik azt forgatták a fejükben, hogy át kellene állni a nyugati szövetségesek mellé. Hangadójuk Mladen Lorković belügyminiszter és Ante Vukić hadügyminiszter volt. Tisztában voltak azzal, hogy az usztasa élcsapat mindhalálig kitart Hitler mellett, tehát konspiratív eszközökkel kell élniük; azt is tudták, hogy legfeljebb a hivatásos – a sorkatonaságot vezénylő – táborno kokra és a Maček-párt politikusaira számíthatnak, mégis kontár módon végezték az előkészületeket. Tárgyalásokat kezdtek a táborno kokkal is és Maček embereivel is. A Szarajevóban tartott népes főtiszti összejövetelen csaknem nyíltan kitaláltak szándékukról. A Maček-párt részéről a háttérből ezeket a tárgyalásokat is August Košutić irányította. A két „konspiráló” elhitte Pavelić poglavniknak, hogy ő sem ellenzi az átállást, ezért a tárgyalásokról rendszeresen beszámoltak neki. Ennek ellenére például a nyugati szövetségesekkel fel sem vették a kapcsolatot; úgy képzelték – tekintettel a Független Horvát Állam geopolitikai pozíciójára meg arra, hogy jó fegyvertársak lennének a kommunizmus elleni küzdelemben –, hogy elég lesz majd a kellő pillanatban felkínálkozniuk. Az sem fordult meg a fejükben, vajon a szövetségesek hajlandók lesznek-e miattuk hátat fordítani Titónak és a jajcei Jugoszlávia keretében már működő, köztársasági parlamenttel és kormánnyal rendelkező Horvátországnak.

1944 augusztusára elkészültek tervükkel. Eszerint előbb le kellett volna váltaniuk Pavelićet, azután a Maček-párti politikusoknak kormányt kellett volna alakítaniuk, majd le kellett volna fegyverezniük a német katonaságot, végül fel kellett volna szólítaniuk a szövetségeseket, hogy szabad az út a dalmáciai partraszálláshoz, jöhetnek.⁸⁶ Tehát félig-meddig Maček-párti hatalomátvételt terveztek. Pavelić poglavnik azonban 1944. augusztus 30-án az usztasa-kormány ülésén letartóztatta a jelenlevő Lorkovićot és Vukićot, bebörtönöztette az összeesküvés résztvevőit, később

⁸⁶ Uo. 174–175.

pedig – 1945. április 24-én, néhány nappal azelőtt, hogy Zágrábból kivonult – ki is végeztette őket. Egyedül Košutićnak sikerült átmenekülnie a partizánokhoz. Maček otthon ült és törte a fejét, mitévő legyen; végül nem várta be a partizánokat, hanem az utolsó pillanatban Nyugatra menekült. Pavelić pedig, mint aki jól végezte a dolgát, 1944. szeptember 18-án ellátogatott Hitlerhez, s biztosította rendíthetetlen hűségéről.⁸⁷

Azután már Pavelić emberei a német csodafegyverek bevetésével hitegették a népet, amelyek fényes győzelemmé varázsolják majd a rémálomként közeledő vereséget. A Pavelić-kormányzat csak 1945. április 30-án döntött úgy, hogy katonasága élén elhagyja Horvátországot. Az utolsó pillanatban, 1945. május 3-án még levéllel fordult Harold Alexander angol tábornokhoz, a szövetséges haderő téségbeli főparancsnokához, azt állítva, hogy a Független Horvát Állam nem tartozik sem a fasiszta ideológia által vezérelt országok közé, sem a náci tömbhöz, ezért arra kéri Alexander tábornokot, hogy vegye védelmébe az országot, s erre az esetre felajánlotta a kormányzat szolgálatait.⁸⁸ A felkínálkozást azonban válaszra sem érdemesítették.

Tito az új Jugoszlávia intézményeivel együtt időközben átköltözött Belgrádba. Churchill azonban felháborodott azon, hogy a szovjet hadvezetés az angolokkal való egyeztetés nélkül egyezményt írt alá Titóval a Jugoszlávián történő átvonulásról.⁸⁹ Arra sarkallta Amerikát, hogy közösen tegyenek katonai lépéseket a leendő szovjet befolyási övezet várható terjedése ellen. A maga részéről Churchill is a szovjetekkel való egyeztetés nélkül, már 1944 augusztusában intézkedett katonai alakulatok felkészítéséről, amelyeknek Görögországban a Napóleon Zervasz vezette királyhű csapatokat kellett támogatniuk. Zervasz seregei szorongatott helyzetben voltak a kommunisták vezette Görög Népi Felszabadító Hadsereg alakulataival szemben, amelyek 1944 októberében már Görögország legnagyobb részét a kezükben tartották. Az angol expedíciós sereg 1944. október 4-én szállt partra Görögországban, s október 9-én érkezett meg Athénbe.⁹⁰ Minthogy Amerika nem volt hajlandó katonai lépéseket tenni Anglia balkáni érdekeltségeiért, Churchill ugyanazon a napon, 1944. október 9-én elutazott Moszkvába, hogy

⁸⁷ Uo. 176.

⁸⁸ A memorandumot a Pavelić-kormányzat minden minisztere aláírta, majd 1945. május 4-én Vjekoslav Vrančić miniszter két angol hadifogoly katonatiszt kíséretében Olaszországba repült vele. (Uo. 185–186.)

⁸⁹ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 347.

⁹⁰ A két görög felszabadító hadsereg sorsának tömör összefoglalását lásd BEREND T. Iván: *Terelőúton, Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 34–35.

Sztálinnal megállapodjon a balkáni befolyási övezetekről. Igyekezett siker koronázta. A két államférfi egyetértett abban, hogy a szovjeteknek Romániában 90, Bulgáriában 80 százalékos, az angoloknak Görögországban 90 százalékos befolyásuk legyen. Jugoszlávia és Magyarország esetében viszont 50:50 százalékos befolyásban egyeztek meg. A félarányos befolyás azonban képtelenség volt: aszerint, hogy az ország a szocializmus vagy a kapitalizmus irányában fejlődik-e, vagy az egyik, vagy a másik nagyhatalomnak kellett döntő befolyáshoz jutnia benne. A rendszer egy időben egy országban nem létezhetett.

Ennek a megegyezésnek a hatására Tito és Šubašić 1944. november 1-jén megkötötték második egyezményüket, amelyben a közös kormány megalakításáról szóló korábbi megállapodást egy kitételrel toldották meg: a király az alkotmányozó nemzetgyűlés döntéséig nem térhet haza. Addig egy általa kinevezett régenstanács képviseli az országban.

Az angolok azonban ennél többet reméltek. Angol nyomásra Sztálin Moszkvába kérte mindkét jugoszláv kormány képviselőjét, és Šubašić jelenlétében azt követelte Edvard Kardelj-től, hogy a Tito-kormány egyezzen bele a király hazatérésébe, garantálja a politikai pártok működését, a szabad választásokat, a sajtószabadságot, a független igazságszolgáltatást. Ez voltaképpen a politikai pluralizmus fenntartását jelentette volna. Tito színleg mindent elfogadott, kivéve azt, hogy a király hazatérhessen.⁹¹ Így egy ilyen értelmű függeléket csatoltak a második Tito-Šubašić-féle egyezményhez. Mindaddig, amíg a király el nem fogadta a régenstanácsot, Tito még Sztálin noszogatása ellenére sem volt hajlandó közös kormányt alakítani.

Közben Londonból hazatért Belgrádba az emigráns királyi kormány, s vele együtt több királypárti politikus is. A hazai körülmények közepette azonban el voltak szigetelve a nyilvánosságtól és a közélettől. A király pedig, azt gyanítva, hogy vele fizettetik meg a számlát, megtagadta a régenstanács kinevezését, és 1945. január 11-én indulatosan megvonta a bizalmat a Šubašić-kormánytól is. Fellépésére nyilván az is hatással volt, hogy az 1944 októberében Görögországban történt angol katonai beavatkozás hatására 1945 januárjában a görög királyi katonaság helyzete gyökeresen megváltozott: győzelemben reménykedhetett. Sir Ronald Mackenzie Scobie brit tábornok ugyanis tüstént megérkezése után fegyverletételre szólította fel a kommunista görög partizánokat, akik ezt megtagadták, majd nagy tüntetést rendeztek Athénben, ami

⁹¹ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 349.

33 napig tartó utcai harcokba torkollott. Erre újabb brit csapatokat vezényeltek át Olaszországból, amelyek légi támogatást is élveztek. Mindezt elkövezték, hogy a görög kommunisták 1941 óta folyó harcát vérbe fojtsák. „Brit intervenció nélkül – írta később Hugh Seton-Watson angol történész – a kommunistaellenes erők ugyanolyan reménytelen helyzetben lettek volna, mint Jugoszláviában és Albániában.”⁹²

Churchill személyesen kényszerült arra, hogy II. Péter király tudomására hozza: Anglia nem szándékozik Jugoszláviában is – görögországi mintára – katonailag beavatkozni.⁹³ Márpedig Jugoszláviában Tito a helyzet ura, s monarchia nélkül is elboldogulhat. Churchill azzal kecsegtette II. Pétert, hogy további követeléseket támaszt majd Titónál: a Jugoszláv Antifasiszta Népfelzabadító Tanácsot töltsék fel a háború előtti, 1938-ban megválasztott, a maga idején rendesen felosztatott parlament képviselőivel. Elképzelése szerint az így létrejött ideiglenes parlament két dologra kell majd felhatalmazni: arra, hogy utólag ratifikálhassa – tehát felülvizsgálhassa – a Jugoszláv Antifasiszta Népfelzabadító Tanács korábbi törvényeit, meg arra, hogy meghozza az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásához szükséges törvényeket.

Sztálin, Rooseveltt és Churchill jaltai konferenciáján is, amely 1945. február 4-én kezdődött, felszólították Jugoszláviát, hogy a Tito–Šubašić-féle egyezmény alapján végre alakítsa meg a közös, ideiglenes kormányt. II. Péter király időközben kényszeredetten kinevezte a helytartótanácsot. Amit tett, abdikációval is felért. Így végre két hónappal a háború befejezése előtt, 1945. március 7-én megszülethetett a közös, ideiglenes jugoszláv kormány.⁹⁴ Tito lett a kormányfő, az emigráns Milan Grol, a szerbiai Demokrata Párt vezetője a miniszterelnök-helyettes, Šubašić pedig a külügyminiszter. Más, Londonból hazatért emigráns politikusok is miniszterkedtek benne. Ez a kormány így nemzetközi elismerésre tett szert.

Tito nyilatkozatban foglalta össze az ideiglenes jugoszláv kormány teendőit. Legfőbb céljaként az ország mielőbbi felszabadítását és az első világháború után Olaszországhoz és Ausztriához került, egyébként egyes lakosságú, délszlávnak tekintett területek Jugoszláviához csatolá-

⁹² Idézi BEREND T. IVÁN: i. m. 35.

⁹³ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 181.

⁹⁴ A szövetséges nagyhatalmak a krimi deklarációval 1945. február 11-én elismerték a Tito–Šubašić-féle második egyezményt, s Ferdo Čulinović szerint ezzel az új Jugoszlávia nemzetközi elismerést nyert. (Ferdo ČULINOVIC: i. m. II. 311.) Bilandžić azt állítja, hogy a Jugoszláviát nemzetközileg 1945. március 7-én ismerték el. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 185.) Petranović szerint a két párhuzamos jugoszláv kormány 1945. március 5-én lemondott, március 7-én Broz megalakította a közös kormányt, amelyet azután a nagyhatalmak elismertek. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 352–353.)

sát nevezte meg. Ezzel egyetértett Milan Grol is, valamint az emigrációból hazatért többi volt királyi miniszter is. Tito hadserege egyébként a szövetségesek közös frontjának egy felettébb érzékeny szakaszát tartotta: a szovjet hadsereg magyarországi, majd ausztriai déli szárnyát kötötte össze az angolok olaszországi, északkeleti szárnyával. Miként láttuk, Tito hadseregének valóban sikerült megszállnia Isztriát is, Triesztet is, a szlovén tengerpartot is, sőt a Soča völgyét is, még mielőtt odaértek volna az angol csapatok. Miközben azonban a hitleri Németország 1945. május 8-án feltétel nélkül kapitulált, Jugoszlávia területén változatlan hévvel folyt tovább a háború. Habár a szövetségesek még Jaltában kimondták azt az elvet, hogy minden ellenséges csapatnak az előtt a szövetséges előtt kell majd letennie a fegyvert, amelyikkel épp harcban állt, sem a német csapatok, sem a jugoszláviai quislingek nem voltak hajlandók Tito partizánjai előtt kapitulálni. Minthogy Trieszt felé a partizánok, Mariboron át Graz felé pedig a Vörös Hadsereg zárta el az utat, a német és a quisling seregek már csak egyetlen határátkelőn, Dravogradon át, Klagenfurt felé juthattak volna el a nyugati szövetségesekhez. Tito hadseregének Zágrábot is, Ljubljanát is csak 1945. május 9-én, a német kapituláció határidejének letelte után sikerült elfoglalnia.

A háború tehát e városokban, a határ mindkét oldalán, szűken behatárolt területen folyt még egy teljes héten át. Végül Alexander Löhr német tábornok serege, de a quisling katonaság is, amelyet az angolok a határ ausztriai oldaláról is kiszolgáltattak Tito hadseregének, 1945. május 15-én mégis a partizánok előtt kapitulált.⁹⁵ Ez alatt a meghosszabbított háború alatt Tito alakulatai a szokásosnál is kegyetlenebben öldökölték a fegyverrel küzdő ellenséget, a civil vagy civilbe átöltözött menekülteket, sőt azokat is, akik már megadták magukat.

A világháború után

Még be sem fejeződött a háború, Tito csapatai máris éles konfliktusba kerültek a brit seregekkel. 1945. május 3-án az angolok Triesztbe küldtek egy új-zélandi csapattestet, s közzétették, hogy ez az új-zélandi csapattest foglalta el a várost; Titót pedig felszólították, vonja ki a csapatait Triesztből is, Isztriából is. Ő ezt kereken megtagadta. Arra hivatkozott, hogy csapatai semmivel sem akadályozzák az angol szövet-

⁹⁵ Branko PETRANOVIĆ: i. m. 367–368.

ségesek szabad mozgását és az utánpótlás szállítását Ausztria felé. Ezzel kitört a trieszti válság. Churchill ismét katonai lépéseket követelt Jugoszlávia ellen, amelyeket azonban Amerika ismét elutasított.⁹⁶ Amikor pedig Tito fennhéjázva kijelentette, hogy Jugoszlávia sohasem lesz a nagyhatalmak játékszere, ezellen még a Szovjetunió is élesen tiltakozott, s Tito ellen fordult. Végül a jugoszláv ideiglenes kormány 1945. május 18-án úgy döntött, hogy kivonja csapatait az ausztriai Koruszkából, 1945. június 9-én pedig az amerikai, az angol és a jugoszláv kormány Belgrádban egyezményt írt alá arról, hogy Trieszt, Póla, a többi isztriai kikötő a nyugati szövetségesek parancsnoksága alá tartozik, ahol a jugoszláv haderő legfeljebb 2000 katonával, szimbolikusan fejezheti ki jelenlétét.⁹⁷ Isztria többi része továbbra is Tito kezén maradt.

Ezzel azonban a trieszti válság korántsem ért véget. Egy évvel később, a békekonferencián, Jugoszlávia Fiumével és Pólával együtt megkapta Isztriát. Triesztet viszont független, szabad várossá és kikötővé nyilvánították, úgynevezett B-övezetét azonban a jugoszláv katonaság felügyeletére bízták. Hosszú évek múltán az utóbbit is Jugoszláviához csatolták. Utána még jó egy évtizedig eltartott az olasz lakosság kényszerű-kelletlen kivándorlása Isztriából Olaszországba.

A jugoszláv ideiglenes kormányban azonban a délszláv lakta területek Jugoszláviához csatolásán kívül semmi másban nem volt egyetértés. Titóék tudták, hogy az emigrációból hazatért miniszterek a királyi Jugoszláviát és a tőkés rendszert igyekeznek restaurálni, a Milan Grol köré tömörülő miniszterek és megszeppent híveik pedig tisztában voltak azzal, hogy Tito szovjet típusú, egypártrendszeren alapuló, diktatórikus államot kíván létrehozni. A dolognak az ideológiai vonatkozásán túl volt egy korántsem elhanyagolható nemzedéki vonatkozása is: Tito mindinkább kialakuló rendszerében a hatalom a föderációtól a községig bezárólag a 27–32 éves, fegyverforgató nemzedék kezében volt,⁹⁸ akik apáik minden intelmére csak legyintettek, s szűk ágában nem volt a hatalmat bárkinek átengedni. Milan Grol és a köréje tömörülő, emigrációból hazatért miniszterek úgy vélték, hogy a Tito–Šubašić-egyezmény hatalommegosztást irányozott elő, a kormányon belül tehát azt követelték, hogy teremtsék meg a hatalommegosztáshoz szükséges kö-

⁹⁶ Harry Truman azt válaszolta Churchillnek: „Mindaddig, amíg Tito seregei ránk nem támadnak, lehetetlen, hogy ezt az országot egy újabb háborúba rántsam be.” (Uo. 369.)

⁹⁷ Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 210–211.; Branko PETRANOVIĆ: i. m. 369.

⁹⁸ A felkelés kezdetén még a legismertebb vezetők is 27. és 32. életévük között jártak. Nevezetesen: Ranković, Karđelj, Đilas, Bakarić, Kidrič, Stambolić, Vukmanović, Kolisevski, Vlahović és mások. Tito 49 éves volt.

rülményeket. Tito munkatársai viszont úgy vélték, az ideiglenes kormánynak a fennálló jajcei állam jogszabályaihoz kell igazodnia, tehát szó sincs hatalommegosztásról.

Tito ideológusai szerint a népfront volt a hatalom bázisa, ezért kívánatosnak tartották, hogy a pártok betagoľódjanak a népfrontba. A népfontra viszont a Jugoszláv Kommunista Pártnak volt döntő befolyása. Milan Grol azonban nem engedett a Demokrata Párt függetlenségéből. Tito emberei erre Grol híveit mind durvábban lehurrogták, lapjának munkatársait és terjesztőit megfélemlítették, Grolnak és pártjának közszereplését kifigurázták, ledorongolták, agyonhallgatták. Így a háború előtti pártok és miniszterei csakhamar elszigetelődtek. Titónak esze ágában sem volt olyan körülményeket teremteni, hogy többpártrendszer működhessen olyan formában, mint a szovjet érdekövezetbe tartozó, népi demokratikusnak nevezett országokban az úgynevezett koalíciós korszakban. Erre mind több párt, közöttük a Jugoszláv Republikánus Párt, a Népi Parasztpárt, a Földműves Szövetség, a Független Demokrata Párt, azt remélve, hogy menti, ami még menthető, betagoľódott a népfrontba.⁹⁹

A szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezletén azonban, amely 1945. július 16-án kezdődött és augusztus 1-jén zárult, Churchill minden befolyásával Tito ellen fordult. Ez volt a szövetségesek utolsó csúcs-találkozója. Nyíltan kifejezésre jutott a három nagyhatalom közötti ellentét, s az is, hogy a hidegháború, amely majd a következő évtizedeket meghatározza, már kibontakozóban volt. Az értekezleten az időközben elhalálozott Rooseveltt helyett Amerika részéről Harry Truman, az új elnök szerepelt, Churchillt pedig az értekezlet kellős közepén a labourista Clement Attlee váltotta fel, akivel szemben Churchill elveszítette a parlamenti választásokat. Így Sztálin lett köztük a rangidős, az egyetlen, aki végigvezette a háborút.

Churchill Potsdamban emlékeztetett rá, hogy Jaltában azzal a kikötéssel ismerték el a megalakítandó jugoszláv kormányt, hogy az majd teljesíti a Jugoszláviára vonatkozó sugalmakat is, meg az értekezlet alkalmából közzétett, *Nyilatkozat a felszabadított Európaról* címet vise-

⁹⁹ Šubašić például úgy vélte, hogy legfontosabb lenne a népfront csapdját elkerülni, mert Tito azzal álcázza az egypárti uralmat. Mégis elkerülhetetlenek látta a népfrontot. Grollal ellentétben Šubašić nem támadta nyilvánosan a Demokratikus Föderatív Jugoszláviát, mert tisztában volt vele, hogy a rezsim az erőszak minden eszközével rendelkezik, úgyhogy a helyzetet csak újabb polgárháborúval lehetett volna változtatni. Ezt az alternatívát viszont elfogadhatatlannak, egyszersmind kilátástalannak találta. (Bran-ko PETRANOVIĆ: i. m. 388.)

lő irányelveket is. Churchill szerint azonban Tito Jugoszláviája egyiket sem teljesítette, sőt antidemokratikus rezsimet igyekezett létrehozni és megszilárdítani. A demokrácia fogalmát természetesen másként értelmezték a nyugatiak, s másként Sztálin. A nyugatiak a szabad választásokon kifejezésre jutó közakarát érvényesítését értették demokrácián, a keletiek viszont a haladó szellemű elképzelések diadalát a reakciós hatalmi rendszer felett. Amint Churchill megkérdőjelezte a jugoszláviai, sőt Sztálinnak felrótta a magyarországi és a romániai állapotokat is, Sztálin Churchillnek a fejére olvasta a görögországi antikommunista terrort, amelynek szerinte nem sok köze volt a demokráciához. Ebben alighanem igaza is volt. Churchill mindenekelőtt azt rótta fel a Tito vezette Jugoszláviának, hogy a rendes bíróságok – ellentétben a rendkívüliekkel – még mindig nem működtek, szó sem lehetett tehát arról, hogy függetlenek lehettek volna, illetve, hogy Tito a parlamenti uralom helyett párturalmat vezetett be, közben a titkosrendőrség mindenhatóvá vált, a sajtót pedig ugyanolyan keményen ellenőrizték, „mint a fasiszta államokban”. Ehhez járult még az a vád, hogy a jajcei Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsot még mindig nem töltötték fel az 1938-ban megválasztott királyi képviselőkkel.

Churchill a jugoszláviai helyzetre vonatkozólag alapjában véve igazat mondott. Jól tájékoztatták, mondandója összecsengett Grol vádjával. Churchill jól fel volt paprikázva Potsdamban; egyébiránt De Gaulle is, meg az amerikaiak is a bögyében voltak. Végül azt javasolta, hogy a potsdami értekezlet adjon ki egy közleményt Tito Jugoszláviája ellen. A Szovjetunió és Amerika azonban jobbnak látta, ha az erről szóló döntést a szövetségesek következő csúcsértekezletére bízta.¹⁰⁰ Nem tudni, tisztában voltak-e azzal, hogy ilyen csúcsértekezletre többé már nem kerül sor.

Mindenesetre a nagyhatalmak, ha saját szempontjukból sürgetőbb feladatokat láttak maguk előtt, mint amilyenek egy-egy régióban felbukkantak, készek voltak a helyi erőviszonyokra bízni a folyamatokat. Ez történt ezúttal is. Sztálin kész volt elfogadni a görögországi helyzetet, de elvárta, hogy a nyugatiak is fogadják el a jugoszláviai, valamint a magyarországi és a romániai helyzetet. Ezúttal sem csalatkozott. Végül ki-ki megtarthatta, amit időközben megszerzett magának.

Amint kiderült tehát, hogy a potsdami értekezlet nem lép fel kényszerítő erővel Jugoszlávia ellen, Milan Grol, tisztában lévén a helyi erővi-

¹⁰⁰ Uo. 386–387.

szonyokkal, 1945. augusztus 20-án lemondott a Tito-kormányban betöltött miniszterelnök-helyettesi posztjáról. Kevéssel később, 1945. október 6-án a Maček-párti Ivan Šubašić és Juraj Šutej is követte példáját.¹⁰¹ Világos jel volt ez arra, milyen irányba fordult Jugoszlávia sorsa.

Tito közben a Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsot feltöltötte azzal az 1938-ban megválasztott 118 királpárti képviselővel,¹⁰² akiknek a háború alatt nem esett folt a becsületén. Így jött létre Jugoszlávia ideiglenes parlamentje. Ez az ideiglenes parlament rekordidő alatt meghozta az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásához szükséges törvényeket, s 1945. november 11-re kiírta a választásokat is. Azt is meghatározta, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlésnek 1945. november 29-én meg kell tartania első ülését. Szimbolikus dátum volt ez: a Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanács jajcei ülésének második évfordulója. Amint meghozta ezt a döntést, az ideiglenes parlament feloszlott.

Ezek után Milan Grol Demokrata Pártja és a köréje tömörülő háború előtti politikai pártok bejelentették, hogy az országban uralkodó, kedvezőtlen állapotok miatt bojkottálják az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztására kiírt választásokat. Ezzel azonban nem állíthatták meg az eseményeket. Az 1945. november 11-én megejtett választásokon ugyanis csaknem kivétel nélkül Tito jelöltjei szerepeltek, a fiktívként kezelt ellenzék számára pedig lista nélküli, „vak” urnákat helyeztek el a választóhelyeken, amelyekben a gumi golyóbis nagyot koppant, amikor valaki bele ejtette a szavazatát. Broz népfrentja fényes győzelmet aratott.¹⁰³ Kétségtelen, hogy valóságosan is nagy volt a támogatottsága. 1945. november 29-én az új parlament proklamálta a Jugoszláv Föderatív Népi Köztársaságot, eltörölte a monarchiát, és II. Péter királyt megdinasztiáját megfosztotta minden jogától.¹⁰⁴ Nyitva állt tehát az út a Tito által vágyott kibontakozás felé. És csakugyan, már 1946 januárjában meghozták az ország új alkotmányát, amely szolgai másolata volt a Szovjetunió alkotmányának.¹⁰⁵

Ha visszaemlékezünk arra, hogy Sztálin 1945 elején a két jugoszláv kormány képviselője előtt a többpártrendszer és az elemi emberi jogok

¹⁰¹ Uo. 392.

¹⁰² Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 181.

¹⁰³ A választójoggal rendelkező 8 363 455 állampolgár közül 7 432 469 vett részt a választásokon, s a népfrent listájára 6 725 047 állampolgár szavazott. (Branko PETRANOVIĆ: i. m. 393.)

¹⁰⁴ Uo. 393.

¹⁰⁵ *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije i ustavi narodnih republika*. Službeni list, Zbirka zakona FNRJ, br. 22, Beograd, 1948.

megtartását követelte, megérthetjük, hogy Jugoszláviából is ugyanolyan többpártrendszerű népi demokratikus államot szeretett volna fabrikálni, amilyenek a szovjet fegyverek által felszabadított országokban később létrejöttek: polgári és munkáspártok koalíciói kormányoztak bennük, közvetlen kommunista hatalomátvétel nélkül. Ez így Sztálin akkori intenciói szerint akár tíz-húsz évig is eltarthatott volna. Ezzel egyidőben Nyugat-Európa több országában, közöttük Franciaországban és Olaszországban is olyan koalíciós kormányok voltak hatalmon, amelyekben a kommunisták is helyet foglaltak. Sztálin ennek a kölcsönösségnek a fenntartása érdekében hajlamosnak mutatkozott arra, hogy érdekövezetében a közvetlen kommunista hatalomátvétel időpontját későbbre tolja. Titónak azonban ehhez nem fűlött a foga. Ugyanolyan eredeti forradalmat akart, mint amilyen a Szovjetunióban győzedelmeskedett. Esze ágában sem volt a hatalomátvételt elodáztatni. Nem volt hajlandó csak azért bevégeztenül hagyni a forradalmát, hogy úgy lássék, Jugoszláviába is szovjet ütemezésre érkezik majd meg a szocializmus, mint a szomszédos országokba. Tito a kovász szerepét szánta Jugoszláviának a Balkánon, s talán nem is tudta, hogy ezzel a policentrizmus magvát hintette el. Sztálin azonban megérezte ezt. Bár 1945 elején az angolok Görögországban levertek a kommunista forradalmárokat, Tito bábáskodásával 1946-ban újabb kommunista felkelés tört ki, ezúttal Markosz Vafijadesz vezetésével. Tito úgy vélte, itt az alkalom a szocializmus kivívására a Balkánon is, sőt Nyugat-Európában is. A Vörös Hadsereg akkor még legyőzhetetlennek vélte; benne látta a végső fedezetet. Az Egyesült Nemzetek két egymást követő évben megróttá Jugoszláviát a görög partizánoknak nyújtott segítségért. Egy évre rá, 1947-ben majd épp ez a görög kommunista felkelés szolgál ürügyül a Truman-doktrína megalkotásához, amelyben Amerika katonai, műszaki és pénzügyi segítséget kínál mindazoknak az országoknak, amelyek az erőszakos kommunista hatalomátvétel elhárítására vállalkoznak. Ennek hatására a nyugat-európai koalíciós kormányokból, közöttük a francia meg az olasz kormányból is, kitaszították a kommunistákat. Erre Sztálin is felgyorsította az érdekövezetében tartozó országokban a kommunista hatalomátvételt.¹⁰⁶ A jugoszlávok pedig a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén, 1947-ben, ledorongolták a francia és az olasz kommunista pártot, amiért közvetlenül a háború után mindkettő elmulasztotta, hogy forradalmi eszközökkel magához ragadja a hatalmat. A kritikát sajtóságtól módon

¹⁰⁶ Lásd SZABÓ Miklós: *Viszonylag békésen*. Helikon Kiadó–Mozgó Világ, Budapest, 2000. 140–141.

Sztálinnak címezték. Tito azokban az években minden bizonnyal radikálisabb volt nála.

A második világháborúban (és közvetlenül utána) Jugoszlávia sorsa tehát nagy mértékben összefonódott Görögországéval. Sokkal inkább, mint amennyire a két ország sorsa békeidőben hatott egymásra. Németország Görögországgal egyidőben rohanta le Jugoszláviát, majd a háború tartamát is a német hadsereg Görögországból történt, hosszúra nyúlt visszavonulása határozta meg. Jugoszlávia ebben is különbözött a kelet-közép-európai országoktól: helyzetét a keleti front mozgása csak közvetve, közvetlenebbül viszont a görögországi és az olaszországi front mozgása befolyásolta.¹⁰⁷ Nem nehéz felfigyelnünk arra, hogy e mögött a jelenség mögött ugyanazokra az okokra bukkanunk, amelyek a XIX. század hetvenes éveitől kezdve erősen kihatottak a Balkán sorsára. 1918-ig a cári Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia vetélkedett egymással a balkáni érdekövezetekért. Olykor egyetértéssel fel is osztották egymás között a Balkánt, keleti és nyugati részre. Az első világháború után a kisantant révén Franciaország egyesegyedül igyekezett érdekövezetébe vonzani a Balkán északi felét. A háttérben ekkortájt már Olaszország is bejelentette aspirációit a Balkán nyugati részeire. Görögországban viszont – hagyományosan – Anglia vetette meg mind szilárdabban a lábát. A francia igény azonban a 20. század harmincas éveire elveszítette létalapját. A franciákat az erősödő Németország szorította ki a térségből. Közben az is kiderült, hogy Olaszország önmagában nem, csak Németország árnyékában fejezheti ki akaratát, s csupán a Balkán perifériáján: Albániában. A második világháború kitörésével párhuzamosan Anglia igyekezett balkáni befolyását észak felé, Jugoszláviára is kiterjeszteni. Ez a törekvés még inkább fokozódott, miután Hitler vereséget mért Franciaországra. Anglia, a Földközi-tenger ura, épp a Balkánon remélte megvetni a lábát ahhoz, hogy Németországgal a szárazföldön megvívja a háborúját. Érdeklődése merőben más volt Görögország és Jugoszlávia iránt, mint a térség bármely más országa iránt. E háború második felében már világos volt, hogy Németország is, Olaszország is elveszti balkáni befolyását, ekkor azonban Anglia szemben találta magát a Szovjetunióval, amely egynegyed évszázad múltán a cári Oroszország imperiális jussát igyekezett behajtani a Balkánon. Anglia mindent elkövetett, hogy megkaparintsa a Balkán nyugati felét, s aspirációjával az Osztrák–Magyar Monarchia örökébe lépjen. 1945-ben azonban, mi-

¹⁰⁷ Az európai történelmi régiók kialakulásáról lásd például HERCZEGH Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1999. 11–26.

közben Churchill Potsdamban Anglia jugoszláviai befolyásáért küzdött, a brit világbirodalmat már a széthullás fenyegette, ami éveken belül be is következett. Gyarmatai független államokká szerveződtek. Ahol csak tehetett, Amerika lépett Anglia örökébe. Ez történt csakhamar Görögországban is.¹⁰⁸

A nemzeti kérdések

Jugoszláviában négy éven át nemcsak a megszállók ellen folyt a háború, hanem közben a hazai partizánok, szerb csetnikek, horvát usztasák, albán balisták, szlovén fehérgárdisták, moszlim légiósok egymás közt is háborúztak, méghozzá úgy, hogy egyikük sem kímélte a civil lakosságot. Párhuzamosan, sőt egymásba fonódva felszabadító harc, polgárháború és fegyveres forradalom is folyt, társadalmi osztályok igyekeztek leszámolni egymással. A háború befejező szakaszában különösen nagy volt a vérontás. Mindenki a pusztta életét igyekezett menteni. Az ausztriai határ mentén, Dravograd környékén menekülő civilek és katonák ezreit öldösték a térséget elárasztó partizánok.

Az ország emberáldozataira nézve a szerb emigráns Bogoljub Kočović és a horvát Vladimir Žerjavić, anélkül, hogy tudtak volna egymás kutatásairól, csaknem azonos eredményre jutottak: Kočović szerint Jugoszláviában 1 014 000-re, Žerjavić szerint 1 027 000-re rúgott az emberáldozatok száma. A szerbek közül 500 000-en, a horvátok közül 192 000-en, a moszlimok közül 103 000-en veszítették életüket. A legnagyobb veszthelyek Žerjavić szerint a következők voltak: a horvátországi Jasenovac, ahol mintegy 85 000 ember, és az osztrák határon túli Bleiburg, ahol mintegy 49 000 ember esett áldozatul.¹⁰⁹ A szerb értelmiségi körök jelentős része szerint a szerémségi front is felért egy veszthelyre, ahol állítólag feleslegesen – hiszen a német hadsereg e front

¹⁰⁸ Niederhauser Emil ezt írja a görögországi fejleményekről: „Az informális szövlet birodalom kialakulása egy helyen nem sikerült. Görögországból a német csapatok kivonulása után a kommunista vezetés alatt álló ELASZ (Nemzeti Felszabadító Hadsereg) kezdte kezébe venni a hatalmat. Az angol csapatok azonban partra szálltak Athénben, a király és az emigráns kormány visszatért Kairóból, és átvette a hatalmat.” Ennél azonban sokkal fontosabb, amit következményként megállapít: „Görögország, amely már évtizedek óta a kelet-európai terület bizonytalan pereme volt, kiszakadt Kelet-Európából, ahogy már korábban, kevésbé látványosan, Ausztria 1918-ban.” (NIEDERHAUSER Emil: *Kelet-Európa története*. História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 267.)

¹⁰⁹ Bilandžić közli ezeket az adatokat: i. m. 188.; Vladimir ŽERJAVIĆ: *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. Zagreb, 1988. (Kočović Bogoljub könyvének bibliográfiai adatait azonban nem közli.)

nélkül is rövid időn belül távozott volna – mintegy 30 000 szerb fiatal esett el. A macedónokra, a montenegróiakra, az albánokra nézve nincsenek megbízható adataink. A Horthy-rendszer bácskai vérengzéseinek megtorlásaképpen 1944-ben több tízezerre rúgott a magyar áldozatoknak a száma;¹¹⁰ a csaknem félmilliót kitevő német nemzeti kisebbség egy része 1944-ben szervezeten Németországba menekült, a többit 1945-ben internálótáborba hurcolták, ahol az embertelen életkörülmények miatt sokan elpusztultak közülük. Akik pedig ezt is túléltek, azokat – miután vagyoniukat konfiskálták – kiutasították az országból.¹¹¹

Mi készíthette tehát a délszláv nemzeteket arra, hogy egy ilyen kíméletlen testvérháború után ismét a korábbi közös államban folytassák az életüket? Természetesen a szövetségesek akarata, akik győztesként helyre kívánták állítani mindazokat az országokat, amelyek Hitler hódító háborúinak áldozatául estek. Ez az akarat azonban egybevágott mind az emigráns királyi kormány, mind a Tito vezette kommunista mozga-

¹¹⁰ 1944 végén Tito a magyarokat – kollektív büntetésképpen – éppúgy ki szándékozta toloncolni Jugoszláviából, mint a német nemzeti kisebbséget. Bilandžić megemlíti, hogy ettől Sztálin közelbélésére álltak el, akit állítólag magyarországi kommunista vezetők készítettek intervencióra (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 188.). Aleksandar Kasaš történész konstatálja, hogy 1944. október 19-én a magyarokat munka- és gyűjtőtáborba kezdték elhurcolni. Előbb három Sajkás-vidéki falu, Csúrogy, Zsablya és Mozsor magyarjait hurcolták el, azután abbahagyták a táborba gyűjtést. Ugyanakkor elkezdődtek a vérengzések. Kasaš úgy véli, több mint 5000 magyar esett áldozatul. Számadását a hivatalosan hozzáférhető okmányokra alapozta. „Ezúttal a kommunista hatalom a szemet szemért, fogat fogért elvet alkalmazta, amivel nemcsak azokat akarta büntetni, akik a legnagyobb felelősséggel tartoztak, hanem elégtételt kívánt szolgáltatni mindenekelőtt azoknak a szerb családoknak is, amelyeknek a tagjai az 1942-es razzijában áldozatul estek” – írja Kasaš. (Dr. Aleksandar KASAŠ: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, Novi Sad, 1996. 33., 38–40., 42–43., 83–84., 91., 159–160., 212.) Mészáros Sándor viszont demográfiai vizsgálódások alapján 15 000–20 000-re teszi az 1944-es magyar áldozatoknak a számát. (MÉSZÁROS SÁNDOR: *Holttá nyilvánítva*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1995. 203.) Vannak, akik az áldozatok számát mintegy 40 000-re teszik. – Erről a kérdésről részletesen ír és az adatokat is elemzi: A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revizió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 318–340.

¹¹¹ Bilandžić szerint a német állam 1945 elején a Független Horvát Állam területéről – jobbra Szlavóniából – mintegy 110 000 németet, Vajdaság területéről pedig 1944. november 7-ig bezárólag mintegy 90 000 németet evakuált Németországba. (Dušan BILANDŽIĆ: i. m. 183. o.) 1944 októberében és novemberében a Jugoszláviában maradt németek közül is sokan – a magyarokhoz hasonlóan – fegyveres terror áldozatául estek. A jugoszláv hatóság már 1944. október 18-án úgy döntött, hogy a hátramaradt németiséget kollektív büntetésképpen koncentrációs, illetve munkatáborba hurcoltatja, vagyoniukat pedig konfiskálja, illetve államosítja. A Vajdaságban 40 gyűjtő-, illetve munkatábor működött, amelyekbe mintegy 140 000 németet hurcoltak, ezenfelül még mintegy 10 000 németet a táborokon kívül fogtak kényszermunkára. E táborokban rengetegen elhullottak közülük. Miután a táborok megszűntek, a németek tömegesen kivándoroltak Németországba. Az 1948-as népszámlálás szerint a Vajdaságban már csak 31 821 német élt. (Dr. Aleksandar KASAŠ: i. m. 159.)

lom akaratával. Végül a nemzeti elitnek egy-egy része is indokoltnak találta az együttes életet. Különbözőben sem tartható az az elképzelés, amely szerint a soknemzetiségű államok csupán a népek tömlőcei, amelyekből minden nemzet mindenkor kitörni, menekülni vágyik. Minden nemzet politikai elitje szakadatlanul saját nemzeti aspirációinak realizálhatóságát mérlegeli, s a kialakult többség vagy kisebbség játéka szerint ez az elit mind a soknemzetiségű állam széthúzó, mind pedig összetartó erői között megtalálható.¹¹² Így a nemzetiségi viszony dinamikus mozgásban érlelődő folyamat a soknemzetiségű államokban.

Jugoszlávia esetében is ennek lehettünk a szemtanúi. A horvát politikai elit jelentős része belátta, hogy egy állami attribútumokkal rendelkező tagköztársaság előrelépést jelent a horvátság számára mind az Osztrák–Magyar Monarchiában élvezett autonómiához, mind a királyi Jugoszláviában kicsikart Horvát Bánsághoz, mind a Pavelić-féle megszállt és megnyirbált, vesztés csatlós államhoz képest. Ezenfelül Jugoszlávia jó úton járt, hogy a horvát köztársaságnak megszerezze Fiumét, Zárát és a mindaddig Olaszországhoz tartozó szigeteket, sőt Isztriát is. Mindenki felfogta, hogy ezek megszerzése meghaladta volna egy független Horvátország erejét. Azonkívül a győztesekhez tartozni egészen más volt, mint a vesztesek közé sodródni. A szlovének számára a Jugoszláviához tartozás az annexióktól, a nemzet kettészélesztésétől való menekvést jelentette; a szlovénság újkori történelme során első ízben alakíthatta meg nemzeti államát, még ha tagköztársaságként is. Sőt arra is kilátása volt, hogy Jugoszlávia megszerzi neki Olaszországtól a Júliai Alpok egy részét, Goriziát és a szlovén tengerpartot, Isztria északi csücskével. A macedónokat nemcsak nemzetként ismerték el – miközben nemzettársaiktól ezt Görögországban, Bulgáriában egyaránt megtagadták –, hanem tagállammá is lettek, s közben azt is remélhették, hogy ha netalán a balkáni föderáció mégis létrejönne, akkor nemzettársaikkal is egy országba kerülnének. S talán gyarapodhatna is tagköztársaságuk. A montenegróiakat is önálló nemzetként ismerték el, s tagállam formájában visszakapták ősi államukat is, amelyet 1918-ban elveszítettek. A moszlimok szintén nyeresre álltak Bosznia-Hercegovina tagállammá avatásával, még ha a szerbekkel és a horvátokkal osztozniuk kellett is rajta. Csak a szerbiai szerb értelmiség érezte magát vesztesnek: az új nemzetek elismerésére úgy tekintett, mint a szerb nép corpusának feldarabo-

¹¹² E szemléletmódot Diószegi István *A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása* című tanulmányában fejti ki és alkalmazza meggyőzően. In: DIÓSZEGI István: *Hazánk és Európa*. Magvető Kiadó, Budapest, 1970. 355–381. Vö. A. SAJTI Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. JATE, Szeged, 1991.

lására, a föderáció tagállamainak némelyikére pedig úgy, mint mások által bitorolt szerb területekre. Még a szerbek is gyarapodtak, és ezt nekik is be kellett látniuk, ha Nedić Szerbiájával vetették össze tagállamukat. Azonkívül minden szerb továbbra is egy országban élt. Sőt, a szerbeké volt a döntő szó egy másik köztársaságban, nevezetesen Bosznia-Hercegovinában is, és számarányukhoz képest kezdetben Horvátországban is nagy volt a súlyuk. Nemkülönben a jugoszláv főváros is Szerbiában volt, s a szerbiaiak azt remélhették, hogy a központi adminisztráció révén még országos szinten is szert tehetnek dominanciára. Még a két legnépesebb nemzeti kisebbség, az albánok és a magyarok is azzal vigasztalódhattak, hogy egy autonóm tartományban mégis könnyebben jutnak majd lélegzethez, mint a korábbi, unifikált Jugoszláviában. A nemzeti kérdés rendezését így minden nemzet politikai elitjének túlnyomó része kecsgetetőbbnek találta, mint bármelyik más, akkor reálisan számításba vehető esetben. Tito emberei meg éppenséggel véglegesnek nyilvánították alkotásukat.

Idővel természetesen kiderült, hogy a föderáció sem juttathatja eleve megnyugtató helyzetbe a soknemzetiségű ország nemzeti közösségeit. A föderáció kezdetben centralizáltabb volt, mint a korábbi királyi állam, hiszen a főhatalmat nem az állami testületek gyakorolták, hanem a központosított állampárt, amely vertikálisan fegyelmezetebbben működött amannál, azonkívül a politikai szféra mellett a gazdasági szférára is kiterjesztette a hatalmát. A népfrentlistások csak névleg képviselték az államhatalmat. És hogy a paradoxon még nagyobb legyen: noha a főhatalmat keményen a kezében tartotta, Tito kommunista pártja továbbra is, még évekig konspiratív módon működött, sőt illegalitásban volt. Mindenhol érezte a jelenlétét, de mindenütt megfoghatatlannak bizonyult. Ki-ki legfeljebb csak sejtette, ki tartozik a saját környezetéből az állampárt soraiba. Fantomok uralkodtak az országban. Azt a fennen hangoztatott tételt pedig, amely szerint a nemzeti egyenjogúság végleg biztosított, hosszú éveken át senkinek sem volt kedve vitatni.